

74.261.4

X98

кар: 444В II

ХУБИЙЛАНЫ М. А.
ХУБИЙЛАНЫ К. Г.

**АНА ЛИТЕРАТУРАНЫ
У КЛАССДА
ДЕРСЛЕРИ**

МЕТОДИКА ВОЛУШЛУКЪ

ЧЕРКЕССК 1990

Т.

ХУБИЙЛАНЫ М. А.
ХУБИЙЛАНЫ К. Г.

АНА ЛИТЕРАТУРАНЫ
V КЛАССДА
ДЕРСЛЕРИ

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

Экинчи чыкыгыяны

*Халкъ окъууну Къарачай-Черкес
область управлениеси теджегенди*

КОНТРОЛЬНАЯ ЭКЗЕМПЛЯР

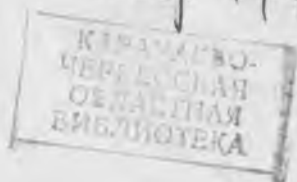
Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюмю
Черкесск 1990

74.261.4
X 98.

Ал сёзю, джазыучулары чыгъармачылыкъ ишлери бла фольклор чыгъармаланы юсюнден *Хубийланы Ахияны джашы Магомет* джазгъанды.

Башха-башха темаладан дерс бериуню юлгюсюн *Хубийланы Клара, Гыкканы кзызы*, джазгъанды.

Кар. 4446

X 4306010000 — 100
M 159(03) — 89 — 75 — 90

ISBN 5—7644—0312—X

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1990

АЛ СЕЗ

Ана литературадан дерсле V класда белгили джорукъ бла бериледиле. Биринчи дерсен башлаб, арт дерсге дери ол джорукъ бузулмагъанлай, толусу бла барады.

Ана литература сабийлеге не затланы юсюнден къаллай билим бергени биринчи орунну алады. Соктала хар затдан билимни башха-башха юзюклерин алыб къалмайдыла, билим алыу юзюлмеген бир белгили джорукъ бла барады.

Окьюу китабха кирген чыгъармала эки улду бёлюмден къуралгъандыла: биринчи бёлюм: — «Къарачай халкъны фольклорундан», экинчи бёлюм — «Джазыучуланы чыгъармалары». Аланы хар бири талай гитче бёлюмден къуралыбды. Фольклор чыгъармалада биринчиге джомакъла барадыла, экинчиге — нарт сёзле, ючюнчюге — эл берген джомакъла.

Ала бла бирге фольклор сюжетлеге авторла джазгъан чыгъармала берилгендиле. Сёз ючюн, Байкъулланы Даутну «Къайсы уллуду?», «Айю бла къарт» деген чыгъармалары, Хубийланы Магометни «Шохайчыкъла» деген чыгъармасы.

Эл берген джомакъла бла бирге Хубийланы Осман, Суююнчланы Азамат, Джаубаланы Хусей назму халда джазгъан джомакъла да берилгендиле.

V классда литератураны историясы окъулмаса да, окьюу китабда бир джорукъ сакъланады. Джазыучуланы чыгъармаларында эм алгъа эски джашауну юсюнден джазылады. Сёз ючюн, Къобанланы Дагирни «Къуугъун», Байкъулланы Даутну «Бекмырзаны джашауу», Шогенцуков Алийни «Унну пуду» деген чыгъармалары.

Андан сора совет джашауну юсюнден джазылады. Бостанланы Хасанны «Бизни таула», Байкъулланы Абдул-Керимни «Октябрь», Байрамукъланы Халиматны «Ленин джашагъан юйде», Боташланы Абидатны «Биринчи къуш» дегенча чыгъармалары.

Бу бёлюмде урунууну, Ата джуртха терен соймек-

ликни, совет патриотизмни, халкъланы кърнаш шох-
лукъларыны, къзауатха кършчылыкъны, табигъат-
ны юсюнден айтылады.

Чыгъармала талай тюрлю жанр бла бериледиле:
джомакъ, нарт сёз, эл берген джомакъ, литература
джомакъ, литература эл берген джомакъ, назму, ха-
пар, романдан юзюк.

Окъуу китабда кёргюзтюлген авторлада къарачай
литератураны аллын башлагъанла да, литературагъа
арт джыллада къошулгъанла да бардыла: джыйырман-
чы джыллада литератураны башлагъанла Боташланы
Абидат, Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Биджи-
ланы Асхат, отузунчу джыллада къошулгъанла —
Бостанланы Хасан, Эбзеланы Шахарбий, Байрамукъ-
ланы Халимат, Хубийланы Осман, Байкъулланы Аб-
дул-Керим, эллинчи-алтмышынчы джыллада къошул-
гъанла — Суюнчланы Азамат, Лайпанланы Хамид,
Къобанланы Дагир, Хубийланы Назир, Джаубаланы
Хусей, Къобанланы Ахмат, д. б.

Хрестоматиягъа къабарты джазыучуну Шоген-
цуков Алийни «Унну пуду», абаза джазыучуну Тхай-
цухов Бемурзаны «Ленинни джашы» деген хапарла-
ры къошулгъандыла.

Китабда кёргюзтюлген чыгъармаланы бир къаууму
эртдеден да белгилидиле. Сёз ючюн, Байкъулланы
Даутну «Бекмырзаны джашауу», Ёртенланы Азретни
«Эсимдеди», Бостанланы Хасанны «Совет джуртум»,
«Бизни таула», Байкъулланы Абдул-Керимни «Мо-
сква» дегенча чыгъармалары.

Хрестоматияда берилген хар чыгъармада Ата
джуртха суймеклик, урунуугъа талпымакълыкъ,
халкъланы шохлугъу, ишленмеклик, адеб, намыс эсден
кетмейдиле.

Литератураны теориясындан да барды материал:
гипербола, эпитет, бетлендириу, хапар.

Белгили джазыучулары да, литературагъа энди
къошулгъанланы да бирер-экишер гитчерек затлары
берилгенди. Амма, сохтала хар джазыучуну юсюнден
хапарлы болургъа керекдиле. Сёз ючюн, Ёртенланы
Азретни, Боташланы Абидатны, Байкъулланы Даутну,
Байрамукъланы Халиматны, Къобанланы Дагирни,
дагъыда башхаланы литературада орунларын сохта-
лагъа ангылатыргъа тыйыншлыды.

V классда берилген чыгъармала тёртюнчю классда

берилгенледен кёблуклери бла, бир джорукъда берилгенлери бла, уллулукълары бла айырыладыла. V классны программасын иги билиу алтынчы классда берилгенни терен ангыларгъа болушады.

Сохтала окъуу джылны биринчи кюнюнде ана литературадан биринчи дерсни къайсы автордан, къайсы чыгъармадан башлагъанларында уллу магъана барды. Ол затны эсге ала, окъуу китабны ал бёлюмю фольклордан башланса да, эм алгъа Биджиланы Асхатны «Ана тил» деген назмусу бериледи. Аны алай бериу ана тилде чыкыгъан чыгъармалагъа сохталаны сүймекликлерин ёсдюрюге болушады. Китабны ахырында Хубийланы Османни «Сюйген Джуртумда» деген назмусу бериледи.

Методикадан болушлукъ китаб ана литературадан 1987 джыл чыкыгъан программагъа кёре джазылгъанды.

Китабда чыгъармала асламысына толусу бла берилдиле. Сохтала кеслери окъургъа деб да талай чыгъарма барды. Джомакъладан «Къара къуш», Ёртенланы Азретни «Эсимдеди» деген назмусу, Хубийланы Османни «Къартны анты» деген хапары, Зумакъулланы Танзиляны «Пионерле октябрьда», «Нечик игиди ишлеген» деген назмулары, Хубийланы Назирни «Къыш кюнде» деген назмусу, Салпагъарланы Кулинаны «Сурат» деген хапары, Сюйюнчланы Азаматны «Эльбрус рудникде» деген статьясы, Байкъулланы Абдул-Керимни «Урун энтда» деген назмусу, Хубийланы Османни «Сюйген джуртумда» деген назмусу.

Хрестоматиягъа кирген чыгъармалагъа кёре салынган сурат джокъду, ол сеbebден китабда берилген иллюстрацияла бла устазла не къадар толу хайырланыргъа керекдиле.

Сохталаны ойлашдырыу, сагъыш этерге, хапар айтыргъа юретиу устазны баш ишлерини бириди.

Чыгъарманы терен магъаналы, кесгин, джюрек сезимле бла окъуу дерсни муратына джетдирирге уллу болушлукъ этеди. Литература чыгъарманы сансыз, бош затны юсюнден хапар айтханча, къарыусуз ауаз бла окъургъа болмайды. Къууаныр джерде къууанчны, къыйналыр джерде къыйынлыкъны, бушууну билдирирге керекди ауаз кеси.

Устаз чыгъарманы окъугъан заманда сохтала, сёз

нени юсюнден баргъанын билгенден сора да, устаз не халда окъугъанына эс бёледиле. Бир-бирде уа хапар къууанчны, къыйынлыкъны юсюнден баргъанын сохтала къуру устазны ауазындан огъуна биледиле. Адам башха тилде сёлешсе, джырласа, сёзлени магъаналарын ангыламагъанлыкъгъа, къалай айтылгъанларына кёре къууанчны, бушууну, джарсыуну, чамны ангылайбыз.

Джазычуланы, композиторланы, художниклени творчество ишлерини джангы джамагъат къурауда къаллай магъанасы болгъаныны юсюнден КПСС-ни XXVII съезди бла XIX конференциясында айтылгъанны устаз эсде тутаргъа борчлуду.

Азбар этилирге берилген чыгъармаланы устаз кеси суратлау халда азбар окъуй билирге керекди. Алайсыз сохталагъа «азбар этигиз» деб айтыргъа аны толу эркинлиги боллукъ тюлдю. Сохтала устаз этген иги затланы этерге бек тырмашадыла. Сохтала азбар айтхан заманда устаз аланы джангылычларын неда унутханларын китабха къараб айтса, кесини сыйын тюшюреди.

Устаз литератураны, аны кибик кесини башха ишин къаллай бир суйсе, билим берирге къаллай бир тырмашса, сохтала да аллай бир къадалыб кюреширикдиле билим алыргъа.

Устаз ишине салкъын къараса, не алаамат методика бла ишлесе да, сохтала ол окъутхан предметни сюерик тюлдюле.

Сохтала литератураны дерсинден арыб чыгъаргъа керек тюлдюле, джарыб чыгъаргъа керекдиле.

Дерсле тыйыншлысыча барыр ючюн, эм алгъа устаз кеси окъутхан предметни толу билирге, бек сюерге, сохтала аны терен билирлерин излерге керекди. Ол заманда анга методикадан джазылгъан китаб кереклисича болушурукъду.

1978 джыл июнда СССР-ни устазларыны съездинде С. В. Михалков былай айтханды: «Устаз неге юретирге керекди? Белгилисича, окъуу китабда джазылгъан затлагъа да. Алай а не алаамат китаб да джашауну китабы болуб тургъан литератураны орнун туталлыкъ тюлдю. Баш магъана джазыучуну къачан туугъанын, къачан ёлгенин билиуде тюлдю... Баш зат литератураны сюерге, игиликге тырмашыргъа, джюрекни учундуругъа юретиудю, табигъатны сакъларгъа, адамны

багъалы кёрюрге, халкъда эндиге дери, бусагъатда да бола келген иги затланы сыйларын чыгъара билирге, аталаны, аккаланы ишлери бла махтаныргъа, социалист Ата джуртубузну кирпич къакъмай сакъларгъа... юретиудю».

Методикадан болушлукъ китаб чыртда мындан тайышыргъа боллукъ тюлдю деген муратда джазылмагъанды. Бу китаб кеб тюлдю. Устазны ишине болушур деген муратда джазылгъанды ол.

Дерс берген заманда устаз СССР-ни 1977 джыл 7 октябрда бегитилген Конституциясыны 45-чи, 46-чы статьялары бла сохталаны шагърей этерге керекди.

Бу китабны джазгъан заманда эсге алыннган затла:

Тюкенледе, библиотекалада авторланы программаларгъа кирген чыгъармалары хар заманда да табылыб турмайдыла. Бир къауум авторну чыгъармалары, мындан 12 — 20 джылны алгъа басмаланыб, эртде огъуна сатылыб бошталгъандыла. Чыгъармаланы юсюнден белгили литературоведле джазгъан китабла алай тынч табылмайдыла. Джыйымдыкъ китабла да алайдыла. Керекли материалла болмасала, сынгар хрестоматия бла дерс бермеклик кыйынды.

Эртдеден ишлеген устазлада аллай китабла хазна къалмай сакъланыргъа да болурла, школлагъа 9 — 10 джылны мындан алгъа келген неда жангы келе турганлагъа ол китабланы табмакълыкъ тынч тюлдю. Джазычуланы къачан, къайда, не тилде, не китаблары чыкългъанларын билмеклик, аланы чыгъармалары къайсы джыйымдыкъ китаблагъа къошулгъанларын, аланы чыгъармаларыны юсюнден кимле къайсы китаблада не джазгъанларын билмеклик кимге да къолдан келлик зат тюлдю.

Аллай амалсыз керекли затланы эсге ала, бу китабда джазычуланы юсюнден аслам хапар берирге излегенбиз. Устазла ол китабланы барысын табмазлыкълары белгилиди, алай а хар джазычуну къачан, къайда, не тилде китабы чыкългъанын, аланы юсюнден не окъургъа керек болгъанын билликдиле.

Былдай затланы эсге ала джазылгъаны себебли, бу китаб башха тилдеде устазлагъа болушлукъларгъа джазыла келген китабладан бир кесек башхаракъ да болур. Былдай китаб V классха къарачай тилде биринчи кере джазылгъаны себебли, кемликледен къуру болмаз. Алай болса да, устазны ишинде болушлукъ этер деб ышанабыз.

АНА ЛИТЕРАТУРА. V класс — 70 сағат.

I четверть — 19 сағат

№№ пп	Окзуллуқь материал	Толуқь ишле	Сағат саны	Къыйын сёзле	Къыйтарыллуқь материал	Дерсе болуш- луқь материал
1	2	3	4	5	6	7
1.	Тил ёсдюрюу. «Ленинчи дерсе».	Лит.-сур. монтаж.				
2.	Биджиланы Асхат. «Ана тил».	Ана тилни юсюнден назмуну азбар этерге, нарт сёзлеге юренирге.	1	Джахиллик, къа-джыкъмай, макълыкъ.	Хубийланы Осман «Ленинни джы-Ленинни биографы». В. И. Ленинни, партияны юсюнден назмула.	Диафильм «В. И. Ленинни биографы», грамплас-тинка, альбомла, юсюнден назмула.
3.	Къарачай халкъны фольклору.	Соруулагда толу джууаб джазаргда, таурухла, нарт сёзле джазаргда, джыяргъа.	2	Ана тилни юсюнден назмуну азбар этерге, нарт сёзлеге юренирге.	Уллу Октябрь ре-волюциягда дерн таулуланы джа-шаулары, билим-ни юсюнден нарт сёзле.	Биджиланы Ас-хатны сураты. Альбом, иллю-страцияла, «Ал-гыи бла энди».
					Окбуу, джазма болмагъан заман-да фольклорну халкъны джашау-унда магъанасы.	Магнитофон, кар-точкала.

1	2	3	4	5	6	7	8
4.	Кърачай халкъ джомакъла: а) «Къызчыкъ бла къозучукъ»; б) «Батыр джашчыкъ»; в) «Акылы устаз».	Кестин окъуб, хапар айтыргъа. 1 Сочинение. Кестин окъургъа, зичи иш, соруулагъа толуджуаб. 1 Изложение «Тюзню тюзлюгю иймез». 1 Джомакъла джыйыб келирге. 1	1	Кърачай халкъ джомакъла». «Кърачай халкъ джомакъла». Джомакъланы къайтаруу.	Кърачай халкъ джомакъла». «Кърачай халкъ джомакъла». Джомакъланы къайтаруу.	Иллюстрация. Магнитофон (Бетледе окъулуджомакъла). Иллюстрация: грампластинка.	
5.	«Байлыкъ, насыб акъыл».	Джомакъла джыйыб келирге. 1	1	Кърачай халкъ джомакъла». «Кърачай халкъ джомакъла».	Кърачай халкъ джомакъла». «Кърачай халкъ джомакъла».	Иллюстрация: грампластинка.	
6.	Байкъулланы Даут. «Къайсы уллуду?»	Кестин окъургъа, гипербола, ланы табыб, тетрадлада джазаргъа. 1	1	Кърачай халкъ джомакъла». «Кърачай халкъ джомакъла».	Кърачай халкъ джомакъла». «Кърачай халкъ джомакъла».	Иллюстрация: грампластинка.	
7.	Байкъулланы Даут, «Айю бла къарт».	Кестин окъуб келирге, омонимлени, синонимлени айырыб джазаргъа. 1	1	Кърачай халкъ джомакъла». «Кърачай халкъ джомакъла».	Кърачай халкъ джомакъла». «Кърачай халкъ джомакъла».	Иллюстрация: грампластинка.	
8.	Тил ёсдюрюу. Сурагъ бла ишлеу.	Соруула бла иш. 1	1	Кърачай халкъ джомакъла». «Кърачай халкъ джомакъла».	Кърачай халкъ джомакъла». «Кърачай халкъ джомакъла».	Иллюстрация: грампластинка.	

1	2	3	4	5	6	7	8
9.	Хубийланы Магомет. «Шохайчыкъла».	Энчи иш.	1		Хубийланы Магометни биография. метни сураты, сы бла чагъармачылыкъ иши.	Хубийланы Магометни сураты, карточкала.	
10.	Нарт сёзде. Соруула бла ишле.	Соруулагъа толуджууабла берирге.	2		Нарт сёзлени къайтаруу.	Карточкала, таблица.	
11.	Эл берген джомакъла.	Джомакъла джазыб юрениб келирге.	2		Эл берген джомакъланы юсюнден ушакъ.	Альбом, грампластинка «Къынаматны джыры».	
12.	Сюйюнчланы Азамат. «Джангы джомакъла». Хубийланы Осман. «Мен кимме?»	Джомакъланы бирин абар этерге.	1	май этед, асылу, сабыр.	Лексиканы къайтаруу.	Магнитофон (бетледе окъулуджаздырылгъан).	
13.	Джаубаланы Хусей. «Сабийлеге къонакълга келгендиле джомакълга».	Бир джомакълга джуукъ назмулагъа юрениб келирге	1	ГЭС	Рахатлыкълны, шохлукълну юсюнден ушакъ.	Эпиднаскоп, грампластинка. «Шохлукъ» (джыр).	
14.	Тил ёсдюрюу. Соруула бла иш, изложение.	Энчи иш (изложение).	1		План салуу.	Грампластинка.	

II четверть — 15 сағат

I	2	3	4	5	6	7	8
1. Өргенланы Азрет. «Бай бла джарлы».	Бетледе кесгин окъуу, псемадан сайлагъан дже- рин азбар этюу. 2	Къапчыкъ, тар- къайды, «фана», зулму.	Өргенланы Азрет. ин биографиясы, алгын джашау- ну юсюнден ушакъ.	Авторну портрети, Карточкала, эпи- диаскоп, иллю- страцияла.			
2. Байкъууланы Даут. «Бекмырзаны джа- пауу». Бекмырзаны сыфаты.	Бетледе кесгин окъургъа, сочи- нение джазар- гъа, «Бекмырза- ны сыфаты». 2	Инсан, хал, къул- ланыб, къанджи- лик.	Авторну биогра- фиясын къайта- рыу, Уллу Ок- тябрь революция- гъа дерр таудула- ны джашаулары- ны юсюнден ушакъ.	Авторну портрети, Карточкала, иллю- страцияла «Ал- гын бла энди».			
3. Къобанланы Дагир. «Къуугъун».	Изложение «Къанаматны сыфаты». 2	Садакъча, тарпан, ётюр.	Къобанланы Да- гирни биография- сы, чыгъармачы- лыкъ иши.	Авторну портрети, Грампластинка «Къанаматны джыры», иллю- страцияла.			
4. Хубийланы Осман. «Къартны анты».	Кесгин окъуу, ханарын айтыу. 2	Сердуюн, алысын, сесеккли, стауат, кезлик.	Авторну чыгъар- маларындан со- руула.	Иллюстрацияла, альбом. Авторну къысха биографиясы.			
5. Шогенуков Алий. «Ун- ну пуду». Алгынны джашауу такъырлы- гъы, къонсюзлюгю, тенг- сизлиги.	Соруулагъа джууабла джа- зыу, сочинеие «Алгын бла энди». 1	Мууал, десетина, картуз, пуд.	Ушакъ: «Алгын бла энди».	Авторну портрети, карточкала, грам- пластинка, иллю- страцияла. «Ал- гын бла энди».			

1	2	3	4	5	6	7	8
6.	Бостанланы Хасан. «Совет джуртум». Текст бла ишлеу.	Назуну азбар этерге. Совет джуртну юсюнден нарт сөзлеген юренирге. 1		Къашха, чумла, чатла.	Авторну биографиясы, совет Ата джуртну байлыкларыны юсюнден ушакъ.	Сурат, диафильм.	
7.	Бостанланы Хасан. «Бизни таула».	Назуну азбар этерге, соруулагъа джууабла берирге. 1		Улуйдула. Илячин.	Ата джуртубузну байлыгыны юсюнден ушакъ.	Грампластинка «Минги тау». Сурат. Карточкала.	
8.	Вайкъулланы А.К. «Октябрьгъа», «Москва».	Азбар этерге, тенгешдириу. Лени табаргъа. 1		Зор бугъоу, къурч къылыч, рахатлыкъ.	Авторну чыгъармаларын эсге тюшюрюу.	Авторну биографиясы, Октябрьни, Москваны юсюнден акъл сөзде джыяргъа.	
9.	Зумакъулланы Танзила. «Пионерле Октябрда».	Назуну азбар этерге, кесгин окъургъа. 1			Авторну юсюнден ушакъ.	ЛЭТИ-60, карточкала.	
10.	Хубийланы Назир. «Къыш кюнде».	Кесгин окъуу. Хар кесгине ат атау, план салыу. 2		Чууакъ, къорт, накъутналмаз, къобусу.	Ушакъ авторну юсюнден.	Суратла, карточкала.	

III четверть — 20 сағат

1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Сүйюнчланы Азамат, «Алтын кыач».	Назмуну азбар этерге, соруулагыа толуджууаб берирге. 1	Дамлы хансла, чумла, кыулакьда. 1	Сүйюнчланы Азаматны биографиясы. Кёб магьаналы сёздени юсюнден ушакь.	Кыачны сураты, эпидиаскоп, карточкала.		
2.	Виджиланы Асхат, «Кыш», «Боран». Текст бла ишлеу.	Назмунаны бирин азбар этерге, белгилеуленни айырыб джазаргъа. 1	Кюрт, тыгырыкь, терттюлей. 1	Виджиланы Асхатны биографиясы, кышыны, боранны юсюнден ушакь.	Грампластинка «Джылны чакьлар» (Чейковский).		
3.	Тил ёсдюрюу. Газет бла ишлерге сабийлени юретуу.	Газетни белери бла шагърей болургъа. 1	Хурмет, нюр, тырмашаса. 1	Газетни белерини юсюнден ушакь.	«Пионер газетле».		
4.	Байрамукъланы Халимат, «Ленин джашагъан юйде».	Назмуну азбар этерге, соруулагыа толуджууабла берирге. 2	Хурмет, нюр, тырмашаса. 2	Ушакь, «В. И. Ленинни джашау джолу».	Диафильм, В. И. Ленинни биографиясы, альбом «Улуу Ленинни юсюнден джазыла сабийле».		
5.	Байрамукъланы Халимат, «Сени устазынг».	Азбар этерге, кёб магьаналы сёзле бла ишлерге. 2	Ушакь, «Устазы кылыны кёбдю, борчу уллуду».	Ушакь, «Устазы кылыны кёбдю, борчу уллуду».	Магнитофон, карточкала.		

1	2	3	4	5	6	7	8
6.	Изложение «Капитан Гастелло». Халатла бла ишлеу.	182 бет. Б. Т. Созаев энчи иш.	2	Парашют, зенитка.	План салыу. Туура сёзю, диалогну къай- тарыу.	Таблица, карточкала.	
7.	Тхайцухов Бемурза. «Ленини джашы». Аскерни къралгъа терен сыймеклиги.		1	Тырмашыл, рота, саласкюр, фана, тик.	Тхайцуховну биографиясы, Аскерни ётгор- люгю, Аскерчи- лени юлгюге келтирну.	Грампластинка «Ленини джы- ры» — Хубийланы Осман. Альбомла, карточкала.	
8.	Къобанланы Ахмат. «Ол аджалны хорла- гъанды», «Таулада».		2				
9.	Хубийланы Осман. «Тентле». Хапарны иннет магъанасы.	Кесгин окубургъа, план салыргъа	1	Берч, сюнгю, ал- гъасады, тынгкай- ды.	Уллу Ата джурт къазауатны юс- юнден ушакъ. Джингилени юс- юнден.	Альбом «Джингит- лик елмейди». Карточкала.	
10.	Текст бла ишлерге юретиу сабийлени.	Планнга джууукъ хапарчыкъ къууаргъа.	1	Хорламны юсюн- ден ушакъ.		Таблицала, кар- точкала, иллюст- рацияла.	

1	2	3	4	5	6	7	8
11.	Салпагъарланы Кулина. «Сурат».	Кесгин окъургъа, хар кесеги-не ат атаргъа, план салыргъа. 2		Тынгъыз, хыйла, деу.	Авторну юсюнден ушакъ, «Ата джурт къазуат-ны юсюнден» ушакъ.	Суретла, Альбомла.	
12.	Гочияланы София. «Ти-шырыну джигитлиги».	Бетледе кесгин окъургъа, хар кесегине ат атаргъа, план салыргъа. 2		Силкинди хомух, туракълай, дже кирди, хонух, джюйюсхан.	Авторну юсюнден ушакъ.	Карточкала, эпидиаскоп.	
13.	Сюйюнчланы Азамат. «Джигер къолла».	Кесгин окъургъа, капарын айтыргъа. 1			Авторну ишинден ушакъ.	Карточкала, ЛЭТИ-60.	
14.	Лайпанланы Хамид. «Мамурач».	Кесгин окъургъа, ат атаргъа. 1			Авторну къысха биографиясы.	Авторну сураты, карточкала.	

IV четверть — 16 сагъат

1. Сочинение джазыу, су-
ратха къараб. «Джаз». джазыу.
План салыу, сочинение
Джазы юсюнден назмуланы, нарт
1 сёлени эсте тю-
шюрю.
- В. Бакшеевни
«Джашил джаз»
деген сураты,
эпидиаскоп.

1	2	3	4	5	6	7	8
2.	Боташланы Абидат. «Виринчи къуш».	Назмуну азбар этерге, «Виринчи космонавт» деб ханарчыкъ къуараргъа. 1		Таукел, джер джюзюнде илму, космонавт.	Ушакъ «Виринчи космонавт».	Альбом «Виринчи космонавт», грам-плетинка.	
3.	Зумакъулланы Танзиля. «Виринчи майгъа».	Назмуну азбар этерге, соруула-гъа толу джууаб берирге. 1			Кёб магъаналы сёзлени юсюнден, авторну биографиясыны юсюден ушакъ.	Карточкала, эпидиаскоп.	
4.	Бостанланы Хасан. «Гокка хансчыкъ».	Назмуну азбар этерге, соруула-гъа толу джууаб берирге. 1			Авторну биографиясыны юсюден ушакъ.	Карточкала, эпидиаскоп, авторну сураты.	
5.	Хубийланы Назир. «Тау суучукъ».	Назмуну азбар этерге. 1		Бётеклениб, эжиу.	Хубийланы Назирни биографиясын къайтару, табигъатны юсюден ушакъ.	Сурат «Джаз».	
6.	Тил ёсдюрюу.	1				Карточкала,	
7.	Эбзеланы Шахарбий. «Чалкъычыкъ». Текст бла ишлеу.	Азбар этерге, би. 1		Кюз, дюрю, антау.	Ишни, урунууну юсюнден нарт сёзлени, назмуланы, джырланы къайтару.	Грампластинка «Чалкъычыкъ», иллюстрация.	

1	2	3	4	5	6	7	8
8.	Блимигъолланы Мунир. «Джур балачыкъ».	Кесгин окъуб, план салыргъа. 1		Галлеш, лахор, къышлага, армау, сескекли, яссы.			
9.	Джаубаланы Хусей. «Огъурду къарт».	Соруулагъа то- лу джууаб бе- риб, хапарны хар кесгине ат атаргъа. 1			Фразеологизмлени табыу, текст бла инилерге юретиу.	Карточкала.	
10.	Микаэл Чикатуев. «Бир ананы джашлары».	Кесгин окъуу. Халлары айтыу. 4 куплетин азбар этиу. 1		Лакор, нюр, сокъ- макъ.	Шохлужъну юс- конден ушакъ.	Альбом. Грампла- стинка «Шох- лукъ».	
11.	Байкъулланы А.-К. «Урун энгда».	Кесгин окъуу. Азбар этиу. 1			Урунууну юсюнден ушакъ, Нарт сёзле.	Карточкала.	
12.	Хубийланы Осман. «Сюйген джуртум».	Кесгин окъуу. Азбар этиу. 1		Кириш, юйреб, иннет.	Ата джуртну юс- конден ушакъ.	Грампластинка «Ата джуртха».	
13.	Тил ёдюрюу.		4				

кар: 4446

Биджиланы Асхат

АНА ТИЛ

Биджиланы Басиятны джашы Асхат 1900 джыл Учкуланда туугъанды. Эл школда, Майкопда окъугъанды.

1928 джыл Москвада университетни медицина факультетин айырмагъа бошагъанды, андан сора Москвада ишлегенди, 1934 джыл Микоян-Шахарда больницаны баш врачы болгъанды. 1956 джылдан башлаб, Асхат Москвада бир больницаны хирургия бёлюмюню тамадасы болуб ишлегенди.

Биджиланы Асхат 1958 джыл 2 майда Москвада ёлгенди, анда асыралгъанды.

Биринчи классда Асхатны «Билчи, къайсы заманды?», экинчи классда «Джаз», ючюнчю классда «Къумурсхала», «Къач» деген чыгъармаларын, И. А. Крыловдан кёчюрген «Тюлкю бла къаргъа» деген басняны окъуйдула.

Асхат гитчеликден огъуна литературагъа эс бёлюб тебрегенди. Биринчи назмусун ол он джылда джазгъанды.

1921 джыл Асхат «Плачет лес» деб орус тилде назму джазады. 1926 джыл «Билим» деб экинчи классда окъуу китаб чыгъарады, 1928 джылда уа уллулагъа окъургъа «Малчы» деген китабны, 1930 джыл дагъыда уллулагъа окъургъа «Джангы джашау» деген китабны басмалайды. Китабла Асхатны кесини эмда башхаланы тюрлю-тюрлю назмуларындан, хапарларындан къуралгъандыла.

Биджиланы Асхат къарачай халкъны белгили адамларыны бириди. Литературагъа аны уллу кыйыны киргенди. Ол кеси джазгъан назмуладан сора да Пушкинни, Лермонтовну, Максим Горькийни талай затларын ана тилге кёчюргенди. Пушкинни «Капитанская дочка» («Капитанны къызчыгъы»), «Повести Белкина» («Белкинни повестлери»), Лермонтовну «Демон»

(«Ибилис»), Горькийни «Песня о Буревестнике» («Боранбилгич»), «Песня о Соколе» («Илячинни джыры») деген чыгъармаларын, Крыловну «Лисица и Ворона» («Тюлкую бла Къаргъа») баснясын.

Орус литература бла терен шагърейлениу Асхатха уллу болушлукъ этгенди. Бу чыгъармаланы Асхат 30-чу джыллада кёчюрсе да, ала бюгюн да орус тилден ана тилге кёчюрюлген чыгъармаланы ал сафларына салынныкъдыла.

Асхат сёзню сёз бла кёчюрюб къоймай, магъананы магъана бла, оюмну оюм бла, сезимни сезим бла кёчюреди. Керекли джерде затны ауушдуруб джазгъаны да болады. Сёз ючюн, ол «Тюлкую бла Къаргъа» деген басняда бышлакъны орнуна «этни» айтады:

Излей кетиб бир къаргъа,
Эт кесекчик табханды,
Аны къабыб аузуна,
Бир терекге къонганды.

«Ибилис» деген поэмада Лермонтов кече арада чыкъгъан джулдуз бла ант этеме дейди, Асхат а ол джулдуз Темиркъазакъ болгъанын да чертеди.

Лермонтовда: «Клянусь полночною звездою».

Асхатда: «Ант этеме кече арада чыкъгъан Темиркъазакъ бла».

«Боранбилгич» деб къарачай тилде сёз болмаса да, Асхат М. Горькийни «Песня о Буревестнике» деген чыгъармасын «Боранбилгич» деб кёчюргенди. Ол сёз, эртдеден келген сёзча, орналгъанды.

Асхатны табигъатха аталгъан «Къыш», «Боран», дегенча дагъыда сабийлеге аталгъан назмулары бардыла. Алай болса да, аны кеси джазгъан назмуларыны ичинде эм белгили «Ана тил» деген назмусуду. Бу назму уллу болмаса да, аны магъанасы теренди. Джазма тил къарачайлылагъа Уллу Октябрь революция берген саугъады. 1917 джылгъа дери къарачайлыланы джазмалары болмагъанды. Ол себебден литература да болмагъанды.

Къарачай тил тюрк тиллени бириди. Бизни областны джерлеринде шыякылада археологла IX, X ёмюрледе тюрк тиллени биринде ташлада джазылгъанланы табадыла. Биринчиси, ол заманлада къарачайлыла кеслери энчи миллет болуб бошамагъандыла. Экинчиси, ташлада джазыулагъа таяна, бютеу халкъ джазма бла хайырланыб тургъанды деб айтсакъ, терс бол-

лукъду. Литература болмагъанлыкъгъа, сёзлени ташлагъа джазыу болгъанына шагъатлыкъ этген шыякылада джазыудан сора да, талай зат барды. Сёз ючюн, бир адам кетиб бара тургъанлай юч джол айырылгъаннга тюбегенди, алайда ташны юсюнде, «бу джолну барсанг, атынг ёлюр да, кесинг къалырса, бу джолну барсанг, кесинг ёлюрсе да, атынг къалыр, бу джолну барсанг, атынг да, кесинг да ёлюрсюз» деб джазылыб тургъанды, дегенча айтыула тюрлю-тюрлю джомакълада тюбейдиле. Къарачай фольклорда джазману юсюнден кёб айтылады.

Ташлада джазыу адет болгъан эсе да, литература болмагъанды. XVIII ёмюрден башлаб, къарачайлыладан бир къауумла динни юсю бла араб тилде джазылгъан тюрлю-тюрлю китабланы, къуранны окъугъандыла, XIX ёмюрде элдеде талай сабий окъугъан медирселе ачылгъандыла, алай а ол да къарачайлыланы кеслерини джазмалары болгъанды деб айтыргъа эркинлик бермейди. Бир къауум адам араб тилде арабла джазгъан китабланы окъугъанлыкъгъа, ол къарачайлыланы джазмалары, литературалары болгъаннга саналлыкъ тюлдю. Сёз ючюн, бюгюн къарачайлыла немец, инглиз тиллени окъуб билгенликге, ол къарачай миллетни джазмасы, литературасы болмайды.

1917 джыл Совет власть, В. И. Ленин къурагъан Коммунист партия бютеу Россияны халкъларына тенглик бергендиле, къарачайлыла да къууаныб, жангы джашауну башлагъандыла. Жангы джашауда эркинлик, тенглик табханы бла бирге, халкъ кесини тилинде джазма къурагъанды.

Ана тилинде джазмасы болмагъан халкъ социалист, коммунист джамагъатны тыйыншы халкъы болаллыкъ тюлдю. Ана тилни суймеген, аны багъалатмагъан адам болмайды. Адамла тюз бир-бирине сёлешгенден сора да, аууз халкъ творчествону чыгъармалары ана тилде къуралгъандыла. Ана тилде джазма болмагъаны себебли, кёб джомакъ, нарт таурух, джыр, нарт сёз, эл берген джомакъ унутулуб къалгъандыла. Халкъ сагъышын, оюмун, сезимин ёмюрлени сакъларгъа излегенди, алай а джазма болмаса, ууакъ-ууакъ хар зат унутула барады.

XIX ёмюрде къарачайлыла джазману бек керек болгъанын ангылагъандыла, алай а патчахлыкъ таулуланы ана тилде окъутургъа излемегенди, халкъны

ичинде джарыкълыкъ ишлени ёсерлерин суймегенди.

Ана тилде биринчи китаб 1916 джыл Тбилисиде чыкъгъанды. Китабны аты «Ана тили» деб алайды, аны джазгъан Акъбайланы Исмаилды. Алай а аны хайырландырыргъа таблыкъ тюшмегенди. Ана тилде биринчи газет 1924 джыл 19 октябрда чыгъыб башлагъанды. Суратлау литературадан биринчи назму китаб Къаракетланы Иссаны 1924 джыл Москвада чыкъгъан «Джангы джырла» деген китабыды.

Окъуу, билим, джазма болмагъан халкъда къарангылыкъ, джахиллик, меджисуулукъ кеслерине орун табадыла.

Октябрь революциядан бери къарачайлыла, къалгъан халкъла бла бирге тенглик, тюзлюк табыб, жангы джашау ишлей, ана тилде газет, китаб чыгъарадыла. Хар кюн сайын ана тилде радио сёлешеди, ийыкъда юч кере ана тилде уллу газет чыгъады, джыл сайын ана тилде джазычуланы кеслерини энчи китаблары эмда джыйымдыкъ китабла чыгъадыла. Ана тил бла ана литература бютеу эл школада окъуладыла, аны бла къалмай, Къарачай-Черкес пединститутну филология факультетинде да окъуладыла.

Фольклорну, тилни, литератураны юслеринден талай китаб джазылгъанды, талай кандидатлыкъ диссертация бла докторлукъ диссертация джазылгъанды.

Халкъны ишине алай уллу джарагъаны ючюн, ана тил артыкъ да багъалы кёрюнеди. Ол себебден ана тилни юсюнден талай къарачай джазычу назму джазгъанды. Сёз ючюн, Биджиланы Асхат, Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет, Боташланы Абидат, Суйюнчланы Азамат, дагъыда башхала.

Ана тилни уллу ёгени орус тилни билирге да болушлукъ этеди. Алгъын заманлада джазмасы болмагъан тау халкъ бюгюн Совет властны кючюнден эки джазма тил табханды: бири ана тил, экинчиси орус тил — экинчи ана тил.

Къарачай джазычуланы хапарлары, назмулары, поэмалары, романлары орус тилде Черкескеде, Ставропольда, Москвада да чыгъадыла. Орус тилни юсю бла къарачай литература бютеу къралыбызгъа белгили болгъанды. Бир къауум джазычуну чыгъармалары СССР-ни халкъларыны тиллерине, башха къралланы тиллерине да кёчюрюлгендиле.

Асхатны «Ана тил» деген назмусундан дерс берген заманда бу затла бютеу эсде болургъа керекдиле. Ансы алгъын къарачайлыланы джазмалары болмагъанды, энди уа барды деб къоймакълыкъ азлыкъ этеди.

Халкъны бютеу джашауунда ана тилни магъанасы теренди. Биджиланы Асхатны «Ана тил» деген назмусу kitabны эм аллында аны ючюн салыннганды.

Ана тилни юсюнден кѣб нарт сѣзде айтадыла. Сѣз ючюн, «Адамны ана тили анасы кибик», «Тили джокъну сыйы джокъ».

ЛИТЕРАТУРА

Биджиланы Асхат. Сайланнганлары. Черкесск, 1963. (Ал сѣзню Хубийланы Осман джазгъанды).

Джыйымдыкъ китабла

1. Джюрек джырлайды. 1957.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Асхатны творчествосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.
2. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
3. Орусланы Аминат. Емюр танышланы сагъыныу. Черкесск, 1975.

* * *

Дерсни темасы: Биджиланы Асхатны чыгъармачылыкъ иши. «Ана тил».

Дерсни мураты: кесгин окъуу, Уллу Октябрь социалист революциядан сора ууакъ халкъланы тиллеринде окъууну-джазманы, илмуну ёсюю.

Дерсде окъуу керекле: Биджиланы Асхатны сураты, къарачай-малкъар джазыучулагъа аталгъан альбом, иллюстрацияла, «Алгъын бла энди».

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

1. Устазны ушагъы, альбомну бетлерин ача. Атха да минме, джаяу да джюрюме, къамчи да алма, къам-

чисиз да барма; джол бла да барма, джолсуз да барма, джаша, алай а солума, ашама, ичме, кюлме, кюуанма, белинги ёрге кёлтюрме, ишле, унукъ, кёз ачма, джашауну не болгъанын ангылама, окъума, джахил къал — саудан ёл, — деген заманла да болгъандыла. Ол заманла, тенгиз толкъунла бир-бирин кюууб ётгенча, тюзлюкню, джарыкълыкъны кючуо залимликни, къаршчылыкъны кючюн кюууб, думп этгендиле.

Сабийле, «Алгъын бла энди» деген суратла ачыкълайдыла ол джашауну. Сизнича сабийле, кёремисиз, къалай термилгендиле окъургъа, школгъа барыргъа.

Бюгюн биз Асхатны «Ана тил» деген назмусун тинтерикбиз.

Биджиланы Асхат «Ана тил» деген назмусунда нени ачыкълайды? Эс бёлюгюз. (Сабийлени китаблары джабылыбдыла.)

I. Устаз назмуну кесгин, азбар окъуйду

а) С ё з л ю к и ш: уюб — хапарсыз, билимсиз.

Джахиллик — къарангылыкъ, билимсизлик, къаджыкъмай — тохтаусуз, арымай-талмай, тутмакълыкъда — зарауатлыкъда, къыйынлыкъда.

(Сёзле къангада джазылыб турадыла.)

б) Бу сёзлеге синонимле келишдириб джазаргъа.

II. Назмуну сабийлеге кесгин окъутуу.

1) Саулай назмуну бир сабийге кесгин окъутуу.

2) Хар кесегин башха-башха окъутуу.

3) Окъулгъанны тинтиу.

а) Патчахлыкъны заманында тау халкъла къалай джашагъандыла?

б) Аланы ана тиллеринде окъуу, билим болгъанмыды?

в) Алгъын заманда кимлени сабийлери окъугъандыла?

г) Тау халкълагъа окъууну, эркинликни ким ачханды?

д) Бусагъатда «билим ортакъды» деб нек айтадыла?

ж) Бусагъатда окъумагъан бармыды?

з) Джангы Конституцияда окъууну юсюнден не айтылады? (Устаз сабийледен толу джууабла излерге борчлуду.)

Устаз: ким айтыр бу назмуну хапарын кесгин, кесини сёзлери бла? (Бир сабийге хапарны айтдырады, джетишмеген джерлерин кеси джетишдиреди).

III. Юйге иш. 1) Виджиланы Асхатны «Ана тил» деген назмусун азбар этиб келирге. 2. Ана тилни, билимни юсюнден назмула, нарт сёзле табыб, тетрадлагъа джазыб келирге.

IV. Текст бла ишлеу.

Устаз: Сабийле, къалай ангылайсыз бу тизгинлени?

Патчах оноу ана тилде
Миллетлени окъутмаед,
Уюб тургъан халкъны ичинде
Джахилликни къурутмаед.

Ана тилде биз къаджыкъмай окъуу, билим алабыз.... д. а. к.

V. Энци иш.

Биринчи къауум назмуну азбар этеди.

Экинчи къауум соруулагъа джууаб джазады, хапар халда (3-чю бетде).

Ючюнчю къауум сочинениечик джазады. «Сен не билесе Уллу Октябрь социалист революцияны юсюнден?»

Этилген ишни тинтиу, багъа беруу.

VI. Тил ёсдюрюу. (Устазны альбому болургъа керекди, ана тилни юсюнден назмула, нарт сёзле, сочинение джазылыб.)

1) Устаз, альбомну алыб, ана тилни юсюнден кёб зат окъуйду, джазычуланы суратларын кёргюзтеди сабийлеге.

2) Устаз билимни юсюнден китабдан талай нарт сёз окъуйду. Сабийле, сиз къаллай нарт сёзле, назмула билесиз ана тилни юсюнден?

VII. Сурат бла ишлеу. («Алгъын бла энди» деген суратны устаз къангагъа тагъады.)

Устаз:

1) Сабийле, бу сурат не затны ачыкълайды? (Сабийле ичлеринден суратны окъуйдула, сагъыш этдиле).

2) Бу суратда сиз кимни кёресиз?

3) Ол сабийни юсю-башы алай аман некди?

4) Нек келгенди алайгъа?

5) Нек къошулмайды сабийлеге?

Сабийлени джууаблары:

— Ол джарлы юйдегиденди.

— Джарлыланы сабийлери окъургъа эркинлик табмагъандыла. Ала адамгъа саналмагъандыла. Байланы сабийлери окъугъандыла школада, джарлы сабийле бла байланы сабийлери бирге да ойнамагъандыла ол заманда.

Устаз: Кёремисиз, сабийле, бизни кърал сизге къаллай насыб джашау ачханды, къаллай эркинлик бергенди окъургъа! Билим хар кимге да тенг болгъанды, джашау эркин болгъанды. Биздеча бир къралда да ёсмейдиле сабийле быллай насыблы джашауда. Сиз да къралны керти адамлары болугъуз!

АУУЗ ХАЛКЪ ТВОРЧЕСТВО

Хар халкъны джашауунда аууз халкъ творчество уллу орун алады: къайсы миллетни да джазмасы болмагъан кёзюу болгъанды, халкъ а джыр, джомакъ этмей турмайды.

Аууз халкъ творчествону чыгъармалары бла бютеу халкъ хайырланганды, аны бла къалмай, ол чыгъармалагъа бютеу халкъны дегенча къыйыны киргенди. Ала, джазыу халда болмагъанлары себебли, кёб тюрленнгендиле. Бир къауум фольклор чыгъарманы тюрлю-тюрлю вариантлары андан болгъандыла.

Къарачайлыла бла малкъарлыланы джашау джоллары, тиллери, культуралары бир болгъаны себебли, фольклорлары да бирди. Аны алайлыгъын Къараланы Асият¹, Кулийланы Къайсын², Бёзюланы Ахмат³ да бегитедиле. Нарт тулпарланы, джомакъланы, нарт сёзлени, эл берген джомакъланы, бир къауум эски джырланы къарачайлыладан, малкъарлыладан кимле этгенлерин билирге да къыйынды. Арт ёмюрледе этилген бир къауум историялы-джигитлик джырла къайда этилгенлерин билирге боллукъду, алай а джырла эки халкъда да бирча джырланадыла. Илмуда къарачай-малкъар тил, къарачай-малкъар фольклор деб айтылады.

¹ А. И. Караева. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1961, 4 бет.

² Балкарская народная лирика. Нальчик, 1959, 5 бет.

³ Малкъар поэзияны антологиясы. Нальчик, 1959, 7 бет.

Биринчи классда сохтала «Къочхар бла Бёрю», «Айю бла Ит», «Хыйлачы Тюлкую», «Эсли джаш», «Тюлкую бла Чакъынджик», «Батыр Гугурук», «Турма», «Бёрю бла Тюлкую», «Эринчек бла Чыпчыкъ», экинчи классда «Бир ат, бир бёрю, бир тюлкую», «Тюлкую бла Турна», «Аслан бла тюлкуючюк», ючюнчю классда «Къызгъанч», «Айю, Бёрю, Тюлкую» деген чыгъармаланы окъуйдула.

Джомакъ халкъда кёб джюрюген жанрланы бириди. Адамны ишини юсюнден хапар кёбге джайылса, «башы джомакълыкъгъа къалгъанды» деб айтычандыла. Джомакъланы бюгюнлюкде асламысына сабийле окъуйдула, алгъын заманлада уа къарт да, джаш да, сабий да, эркиши да, тиширыу да айтхандыла.

Уллу адамла джомакъланы булджургъа неда баш кечиндирирге деб айтмагъандыла. Джомакъ халкъны акъылыды, эсиди, оюмуду, сагъышыды, тил байлыгыды. Джомакъла халкъны джашауунда бола келген затладан оюм бла этилгендиле. Ала джашаудан хапар айтыб къоймайдыла, алада халкъны тенгликге, тюзлюкге, эркинликге термилгени кёрюнеди.

Джомакълада фантастика да барды, алай а баш магъана анда тюлкую, ич магъанасындады.

Орус тилде «сказка» деген сёзню магъанасын тутады джомакъ. Алай а арт джыллада нарт таурухха да, джомакъгъа да таурух деб къоючандыла. Джангылычды ол. Нарт таурухла бир бёлекдиле, кеслери да белгили нарт тулпарланы юсюнден этилгендиле, тюз таурух «легенда» деген магъанада джюрюютюледи. Джомакъ — «сказканы» магъанасында. Эл берген джомакъ — «загадканы».

Биринчи кере къарачай-малкъар джомакъла 1897 джыл басмалангандыла. Аланы Евгений Баранов къартладан джазыб алгъанды. Тифлисте СМОМПК (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа) деген джыйымдыкъда басмалагъанды. Анда болгъанла: «Всадник в шкуре жеребенка», «Трус», «Хитрый сын», «Жена охотника», «Коварная жена», «Женщина с серыми глазами», «Пасынок», «Чомарт и Момарт», «Лисица, медведь и волк».

СМОМПК-ну 25-чи номеринде Дьячков-Тарасов юч къарачай-малкъар джомакъланы басмалагъанды: «Ма-

гомет Ындырбаев», «Глупый человек», «Эмеген и охотник».

1909 джыл Будапештде венгер алим Вильгельм Прёле Къарачайны, Малкъарны юсюнден чыгъаргъан китабда талай джомакъ берилгенди: «Бит бла бюрче», «Эки къарнаш», «Эки мараучу», «Кеси бир къарыш», дагъыда башхала.

1940 джыл Микоян Шахарда «Къарачай фольклор» деген китаб чыкыгъанды. Анда кёб джомакъ басмаланганды. 1957 джыл Фрунзе шахарда орус тилде «Карачаевские и балкарские сказки» деген китаб Лайпанланы Хамидни ал сёзю бла чыкыгъанды. 1959 джыл Нальчикде «Малкъар джомакъла, нарт сёзле, элберле», 1963 джыл анда «Малкъар халкъ джомакъла», Черкесскеде «Къарачай халкъ таурухла» деген китабда чыгъадыла.

Къарачай-малкъар джомакъла 1930 джылладан башлаб, тюрлю-тюрлю школ хрестоматиялада басмалангандыла.

Джомакълада джануарла кёб айтыладыла, алай а ала джануарладан хапар айтыргъа деб этилмегендиле. Алада джануарланы юсю бла халкъны джашауундан хапар айтылады. Джомакълада кёсе киши кёб тубейди. Кёсе, хар джомакъда дегенча, джут, къызгъанч болады, аны хазна адам суймейди. Джомакълада «аман киши», «аман къатын» деб да тубер ючюн къалмайды.

Джомакълада сабийлэ уллу орун аладыла, бир къауум джомакълада уа уллуладан да сабийле эсли болуб кёрюнедиле. Сёз ючюн, «Эсли сабий» деген джомакъда айтылгъаннга кёре, эртде заманлада, адам бек къарт болса, четен этиб, анга къартны салыб, элтиб къаядан атхандыла. Бир кере атасы четен эте тургъанлай, джашчыгъы къатына барыб, «атам, не этесе?» деб соргъанды. «Да атам къарт, къарыусуз болгъанды, энди аны, четеннге салыб, элтиб къаядан атарыкъма», дегенди атасы.

— Акканы къаядан атыб келсенг, четенни атыб къойма, — дегенди джашчыкъ.

— Нек сора? — деб сейирсингенди атасы.

— Сен къарт, къарыусуз болсанг, мен да сени, ол четеннге салыб, къаядан атарма, — дегенди.

Андан сора ол осал адет тохтагъанды деб, джомакъда алай айтылады.

«Къызчыкъ бла къозучукъ», «Батыр джашчыкъ» деген джомакълада асламысына сѣз сабийлени юсюнден барады. «Къызчыкъ бла къозучукъда» аллында ѳге ананы аманлыгъыны, таш джюреклилигини юсюнден айтылады. Ёге ананы юсюнден осал затла талай башха джомакъда да айтыладыла. Ёге анала барысы ѳге сабийлени кѳрюб болмайдыла десек, терс боллукъду. Ёге сабийин кесини сабийича суйген анала кѳбдюле. Устаз дерде къаллай ѳге ананы да аман адамча кѳргюзтсе, андан заран чыгъаргъа боллукъду: сохтачыкъгъа ѳге анасы ариу къарай эсе, аллай сабий устазны айтханындан къаллай оюм этер?

Къысхача айтыргъа, устаз, ол затны эсге ала, алай берирге керекди дерс.

Джомакъладан дерс берген заманда дагъыда бир затны унутмазгъа керекди. Бир-бирде ушаш джомакъла кѳб тюрлю халкъны аууз халкъ творчествосунда тюбейдиле. Аны алай болгъаны эки затданды. Биринчиси, ол заманлада китаб болмагъанлыкъгъа, джюрюген джолоучула бир-бирине айта, бир джомакъ бир халкъдан бирине кѳче баргъаны болгъанды. Сѣз ючюн, къарачай-малкъар джомакъ «Кѳк бѳрю» бла орус джомакъ «Жар-птица» бир-бирине бек ушайдыла. Ол огъай, Гомерни «Одисея» поэмасында айтылгъан затланы бир къаууму къарачай-малкъар джомакълада тюбейди. Одиссей Циклопну дорбунунда болуб, аны ол джангыз кѳзюн исси тишни сугъуб къармагъанды. Циклоп Одиссейни тутаргъа, иш этиб, къойланы дорбундан бирем-бирем, сыртларына тийиб ийгени «Джалмакус» деген къарачай-малкъар джомакъда да айтылады. «Одиссеяда» Одиссей къойланы тюблери бла чыгъады, мында уа Джалмакус, бир къойну союб, эрлай терини юсюне къаблаб, тѳрт аякъланыб, къойланы биргелерине чыгъады.

Андан сора да, «Одиссеяда» айтылгъанча, тенгизни тар джеринде эки къая, келиб бир-бирине тие да ызларына къайта тургъанлары «Джалмакус» джомакъда да барды. Поэманы Гомер бизни джыл санауубуздан алгъа VIII ѳмюреде джазгъанды (2800 джылны мындан алгъа). Гомер Ионияда джашагъанды, Иония деб бусагъатдагъы Турцияны тенгиз джагъасына айтхандыла.

Басманы кючю бла сабийле къайсы халкъны джомакъларын да окъуйдула. Алай бла бюгюнлюкде баш-

ха халкъланы джомакъларын билиу кыйын тюлдю.

Джомакълада бирчалыкъ, ушаш затла башха сылтаула бла да тюбейдиле. Джашаугъа джомакълада халкъны кёзю бла къаралады: халкъ да терсликге, тюзлюкге, урунуугъа бирча багъа бере келгенди; ол себебден бирча затла аны бла да тюбейдиле.

«Батыр джашчыкъ» деген джомакъны аягъында ачыкъларгъа берилген сёзлеге къарайыкъ. «Пелиуан» деген сёз къарачай-малкъар тилде джаны болгъан затлада эм уллу деген магъанада джюрюйдю. «Сабыр этигиз, ол адамланы пелиуаныды», дейди эмеген джашчыкъны юсюнден. Бу сёзлени магъаналарын «адамланы ичинде эм къарыулу» деген магъанада ангыларгъа керекди.

Джомакъда «гаммеш гыбыт» деб айтылады. Гаммешден гыбыт киши да этмегенди. Аллай айтыу къуру джомакълада, нарт таурухлада тюбейди. Сёзню семиртиб сёлеширге суйгенле да айтыучандыла алай. «Ашхы улан» деб джылы келген адамла джаш адамлагъа айтадыла. «Иги джаш» деген магъанада ангылашынады ол. «Адам улу» деб адам деген магъанада айтадыла. «Адам улу», «адам улусу» деб джер юсюнде бютеу адамла деген магъанада айтадыла.

«Ырхы» деб къулакъ ичи бла келген суугъа да айтадыла, джангур джаууб, тауладан саркъгъан суу, джерни ашаб, кесине орун айыргъанына да айтадыла. «Къалынлыкъ джыя» деген сёзле бусагъатда эски болгъандыла. Алгъын заманлада юйленирге тебреген джаш, къошлагъа айланыб, къалын джыйгъанды. Хар къош башындан дегенча, анга бирер токълу атхандыла, къой, къозу берген да болгъанды. Юйленник джаш ол малны къызны юйюне джибергенди. «Тулукъ» деген сёз да эски болгъанды. Тулукъну теке териден, тана териден этгендиле. Ол себебден къапчыкъдан тулукъ иги огъуна уллу болгъанды. «Тулукъ тюбю тонгкъайса, тогъуз гырджын чыгъар» деб нарт сёз барды.

«Чёб атыу» деб айтыу бек эртделеден келеди. «Чёб атхан» деб айыргъан, сайлагъан кёзюуде джюрютюлген лагъымгъа айтылады. Сёзсюз да, бир заманлада сайлау джорукъ чёб бла байламлы болгъанды. Артдаракълада чёб атыуда акъ къудору бла къара къудоруну, акъ таш бла къара ташны хайырландыргъандыла.

«Акъыллы устаз» деген джомакъда юч сёзню магъанасын ачыкъларгъа бериледи: «къаратон», «санагъат», «аркъа джюк». «Къаратон» деб эркиши, тиширюу да болсун, юйдегили болгъандан сора сабийи болмагъаннга айтадыла. «Санагъат» деген сёзню халкъ мюлкню бёлюмю деген магъанада джюрютедиле (промышленность, эл, мюлк, илму, д. а. к.). Мал кютгенден, джер сюргенден, чалкъы чалгъандан, агъач кесгенден сора да къолу джукъгъа уста адамлагъа айтхандыла санагъатчы деб. Сёз ючюн, сагъатха къарай билген, кююш белибау, къама эте билген адамлагъа санагъатчы дегендиле. «Акъыллы устаз» деген джомакъда да джарлы киши бай кишини джашына «малыгъыз а кёбдю, кесинг бир санагъат билмеймисе ансы?» — деб соргъанды.

«Аркъа джюк» деб бусагъатда аз айтылады. Ол зат эндиги джашауда джокъну орнундады. Аркъа джюкню джиб бла, тыбына бла сыртларына къысхандыла. Аркъа джюк этиб къапчыкъ бла мюрзеуню, огунну, биченни, саламны дегенча къысхандыла.

ЛИТЕРАТУРА

1. Карачаевские и балкарские сказки. Фрунзе, 1957.
2. Малкъар поэзияны антологиясы. Нальчик, 1959.
3. Малкъар джомакъла. Нарт сёзле. Элберле. Нальчик, 1959.
4. Къарачай халкъ таурухла. Черкесск, 1963.
5. Сказки четырех братьев. Черкесск, 1964.
6. Балкарские и карачаевские сказки. Москва, 1971.

ДЖОМАКЪЛАНЫ ЮСЮНДЕН ЛИТЕРАТУРА

1. Материалы научной сессии Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института по проблеме периодизации, отбора и публикации адыгейского, кабардинского, черкесского, балкарского и карачаевского фольклора. Нальчик, 1960.

2. А. И. Караева. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1961.

3. Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик, 1962.

4. Л. П. Егорова. Изучение фольклора народов Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1964.

Дерсни темасы: «Къарачай халкъны фольклору».

Дерсни мураты: къарачай фольклорда жанрла, окъуу, джазма болмагъан заманда фольклорну джашауда магъанасы.

Дерсде окъуу керекле: магнитофон, карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Соруула:

1) Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан бармыды?

2) Юйге не берилген эди? Ким айтыр?

Сохта. Юйге Биджиланы Асхатны «Ана тил» деген назмусун азбар этиб келирге, билимни, ана тилни юсюнден назмула, нарт сёзле, джомакъла юрениб, тетрадлагъа джазыб келирге берилген эди.

3) Ким айтыр назмуну азбарлай. (Эки сохтагъа сорады).

(Устаз, парталагъа айланыб, сабийлени ишлерине кёз джетдиреди, бир-эки ишни алыб, сабийлеге кёргюзтеди).

4) Билимни, ана тилни юсюнден къаллай нарт сёзле джазыб келгенсиз, ким окъур? (Сабийлеге окъутады, тетрадланы джыяды, иги ишни альбомгъа джаздырады).

II. Юй ишни бегитиу.

Устаз: Уллу Октябрь революциягъа дери тау халкълада окъуу болгъанмыды?

Сохта. Уллу Октябрь социалист революциягъа дери тау халкълада окъуу, джазма болмагъанды. Урунган халкъны къыйынын ашаб туруп ючюн, халкъны къарангылыкъда тута эдиле байла.

Устаз: Уллу Октябрь социалист революциягъа ким башчылыкъ этгенди?

Сохта. Уллу Октябрь социалист революциягъа В. И. Ленин башчылыкъ этгенди. Хар кимге да джашауну тенг этгенди.

Устаз. Владимир Ильич Ленин окъууну юсюнден не айтханды сизге?

Сохта. «Окъургъа, окъургъа эмда окъургъа» дегенди Владимир Ильич Ленин бизге.

Устаз. Сабийле, джашауда Владимир Ильич Ленинни осиятын къалай толтурасыз?

Сохта. Биз Владимир Ильич Ленинни айтхан сёзлерин бир дакъикъаны да эсден кетермейбиз. Биз иги окъуйбуз, юлгюлю ленинчи пионерлебиз. Къылыгъыбызны, халибизни ариу этиб, коммунизмни джолунда барабыз.

Устаз. Капиталист къраллада сабийле къаллай джашауда джашайдыла? Кимлени сабийлери окъуйдула?

Телевизорда, китаблада, газетледе, радиодан эшитгенлеринден, окъугъанларындан, ата-аналадан эшитген хапарларын джарашдырыб айтадыла. Устаз къошады, джетишдиреди, тамамлайды.

III. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы. «Окъуу кимге да ортакъды».

2) Сабийле магнитофонга тынгылайдыла.

3) Устаз Марксны, Энгельсни, Ленинни фольклорну юсюнден айтханларын ачыкълайды.

4) Сабийлеге китабдан кесгин окъутуу.

5) Окъулгъанны тинтиу.

IV. Юйге иш. Кесгин окъуб келирге, соруулагъа толу джууаб берирге, нарт сёзле, таурухла билиб, джазыб келирге.

V. Соруула бла иш.

1) Фольклор деб неге айтадыла?

2) Къарачай фольклоргъа къайсы жанрла кире-диле?

3) М. Горький фольклорну юсюнден не айтханды?

4) Не заманда басмаланыб башлагъандыла аууз халкъ чыгъармала?

5) Фольклорну джыйыуда уллу къыйын кимле къошхандыла?

6) Китабда соруула бла ишлеу.

VI. Этилген ишге багъа бериу.

* * *

Дерсни темасы: «Къызчыкъ бла къозучукъ».
Дерсни мураты: сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, кесгин окъуу.

Дерсде окъуу керекле: иллюстрацияла, магнитофон (джашчыкъ бла къызчыкъны ушагъы, ёге ана бла атаны ушакълары).

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Сорзула:

1) Аууз халкъ чыгъармачылыкъ деб неге айтылады?

2) Къарачай фольклоргъа къайсы жанрла кире диле?

3) Къаллай джомакъла, таурухла билесиз?

4) Ким айтыр джомакъла? Ол джомакъны къайда окъугъансыз, кимден эшитгенсиз?

(Сабийле къартладан эшитген джомакъланы, таурухланы айтадыла. Устаз айтылгъан джомакъланы баш магъаналарын ачыкълайды, багъа береди).

II. Джангы дерс.

Устазны ушагъы (текстге джууукъ).

Джомакъла халкъда бек эртдеден бери айтыладыла.

Ала кёб тюрлю затланы ачыкълайдыла. Джомакълада бир зат бир башха затха бурулургъа да болады. Адам не джаныуар, не хайуан, не къанатлы болуб да къалады. Адамны джашаугъа ойландырадыла джомакъла. Сёз ючюн, «Къызчыкъ бла къозучукъ» деб нек аталгъанды бу джомакъгъа? Къарнашчыгъы къалай болду къозучукъ? Къызчыкъ къозучукъну нек къоюб кетмеди? Къызчыкъны тобукъчукъларына башын салыб нек турады къозучукъ? Джомакъланы кече нек айтхандыла? (Кюндюз джомакъ айтсала, иш джарсырыкъ болгъанды).

Къаллай нарт сёз билесиз аны юсюнден?

Сабийлени джууаблары:

«Кюндюз джомакъ айтхан кийимсиз болур», — дегендиле.

Устаз. Бюгюн биз «Къызчыкъ бла къозучукъ» деген джомакъны сюзерикбиз. Бу джомакъны баш магъанасы неди? (Къангада сорзула джазылыбдыла).

Устаз. Мен кесгин окъугъан заманда сиз бу сорзулагъа эс бёлюгюз.

Сорзула:

1) Къызчыкъ бла джашчыкъ юйлеринден нек къачдыла?

2) Ненча кере тилегенди эгешчигинден суу ичерге?

3) Эгешчиги нек къоймайды аны суу ичерге?

4) Джашчыкъ къозучукъ нек болгъанды?

5) Къызчыкъ къозучукъгъа къалай къарагъанды?

6) Аскерчилеге къайда, къалай тюбегендиле?

7) Аскерчилени сейирсиндирирча не иш этгенди къызчыкъ?

8) Обур къыз къаллай иш этгенди?

9) Обур къатын къозучукъну кесдирирге нек ашыкъгъанды?

10) Ханна юй бийчеси къалай сау болду?

11) Кимлени не болумда кёрдю артда къызчыкъ? (Устаз джомакъны кесгин окъуйду, сабийле тынгылайдыла).

Устаз. Ким айтыр кесини сёзлери бла джомакъны текстге джууукъ.

Джомакъны къалайын джаратдыгъыз? (Хар ким джаратхан джерини хапарын айтады).

Устаз. Джомакъны бу план бла хапарын айтыгъыз:

а) Ёге ана къаллай адам болгъанды?

б) Аталары анга нек тынгылагъанды?

в) Обур къатын, джарлы къатын, садакъачы.

(Сабийде, планнга кёре джарашдырыб, хапар айтадыла, устаз джетишдиралмагъан джерлерин джетишдиреди).

III. Юйге иш. Биринчи къауумгъа — кесгин окъуб, джомакъны хапарын айтыргъа.

Экинчи къауумгъа — сочинение джазаргъа. («Джарлы къатын»).

Ючюнчю къауумгъа — ёге ананы, ёксюзлени юсюнден, былагъа ушагъан таурухла, джомакъла билиб келирге (орусча, къарачайча да).

IV. Сёзлюк иш: ёксюз, ёге ана, огъурсуз, обур, шапа, ауана.

Бу сёзлеге синонимле излерге: ёксюз — ата-сыз, анасыз неда экисини бири болмагъан сабий. Ёге — кесиники болмагъан ана, ата, джаш, къыз. Огъурсуз — къутсуз, джарашыусуз, урушуучу. Инджилиб — джунчуб, кыйналыб, алгъасаб. Обур — заранчы, хыйлачы, аманлыкъчы адам, эсли. Шапа — джумушчу, азыкъ этиучю, аш бишириучю. Ауана — кёлекке, къарыусуз болуб...

V. Текст бла ишлеу.

Устаз. Сабийле, бу джомакъда туура сёзлю айтымланы табарыкъбыз, бетледе окъурукъбуз. Къызчыкъ бла къозучукъ болуб. Окъугъаныбызны кёзю-

бюзге кёргюзтюб, бир кѡауумбуз сурат саллыкѡбыз таурухда кесибиз джаратхан джерини юсюнден.

VI. Этгилген ишге устаз багѡа береди, тинтеди.

* * *

Дерсни темасы: Джомакѡ, «Батыр джашчыкѡ».

Дерсни мураты: кесгин окѡуу, сабийлени тил байлыкѡларын ёсдюрюу.

Дерзде окѡуу керекле: тулукѡ гыбыт, иллюстрацияла (сабийле кеслери кѡурагѡан).

Дерсни барыуу — ушакѡ халда.

I. Этген дерсни юсюнден соруула.

Устаз. Ким айтыр, юйге берилген дерсден сорлугѡ болгѡан бармысыз? Юйге не берилген эди?

Сабийле:

Юйге тюрлю-тюрлю ишле берилген эдиле. Биринчи кѡауумгѡа кесгич окѡуб, джомакѡны хапарын айтыргѡа. Экинчи кѡауумгѡа сочинение джазаргѡа. («Джарлы кѡатын» деген темагѡа). Ючюнчю кѡауумгѡа — ёге ананы, ёксюзлени юсюнден чыгѡармала окѡуб келирге, кѡайсы тилде джазылгѡан китабладан да. (Юйге берилген ишни толусу бла тинтеди устаз, айырылыб иги хапар айтхан 3 — 4 сабийге багѡа салады).

II. Джангы дерсге кёчедиле. Этген дерс бла джангы дерсни байлай:

— Сабийле, кетген дерзде талай зат айтылгѡан эди джомакѡланы юсюнден. Энтда айтдыкѡ.

Аманлыкѡчыла халкѡны джашаууна заран салыб тургѡандыла. Алай а тюзлюк ючюн кюрешген адамла аланы хорлайдыла. Бюгюн биз «Батыр джашчыкѡ» деген джомакѡны окѡурукѡбуз. Джомакѡда кѡаллай адамланы селеке этедиле? Окѡугѡан заманда быллай сёзлеге джолугѡурукѡбуз, кѡангагѡа кѡарагѡызыз. Пелиуан, гаммеш, тулукѡ, гыбыт, улан, кѡалын (бу сёзле кѡангада джазылыб турургѡа керекдиле).

1) Устаз сёзлюк иш бардырады окѡурну аллы бла.

2) Кесгин окѡуйду джомакѡны, сабийле китаблагѡа кѡарайдыла, ичлеринден окѡуйдула.

3) Устаз. Джомакѡны кѡалайын бек джаратдыгѡызыз? (хар ким суйген джеринден хапар айтады, устаз аланы бёлмейди).

4) Устаз. Аллындан артына дери ким айтыр хапарын джомакъны? (Сабийле джарашдырыб, ангылагъанларыча, хапарын айтадыла).

III. Юйге иш: 1) Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

2) «Батыр джашчыкъ» деб нек аталгъанды джомакъгъа? 3) Джашчыкъны батырлыгъын, амалгъа усталыгъын кѣргюзтген джерлерин табыб, тетрадлагъа джазаргъа.

IV. Соруула бла иш. 1) Джашчыкъ бла эмеген къайда, къалай тюбегендиле?

2) Эмеген джашчыкъдан нек къоркъгъанды?

3) Эмегенле джашчыкъны не затла бла сынагъандыла?

4) Джашчыкъ эмегенле берген ишлеге къаллай лагъымла этгенди?

5) Тюлкючюк эмегенни не бла алдагъанды?

6) Эмегенле тюлкючюкню къалай ычхындырыб къойгъандыла?

(Сабийледен толу джууаб излерге керекди). Устаз хар этилген ишге багъа береди.

V. Иллюстрацияла бла ишлеу.

Джашчыкъ гыбытны кѣбдюре тургъан иллюстрация, «Эмеген бла тюлкючюк» (Сабийле алагъа суюб къарайдыла).

Устаз. Кѣремисиз, сабийле, бу суратланы сизнича сабийле салгъандыла. Сиз да салыргъа керексиз быллай суратла. Сизни суратларыгъыз быладан да ариула, башка тюрлю болургъа боллукъдула. (Устаз гыбытны, тулукъну къалай этилгенлерин, неден этилгенлерин, неге джарагъанларын ачыкълайды).

Устаз. Юйюнде быллай затлары болгъан къолун ёрге тутчугъуз.

Гыбытха не къуюлады?

— Айран, сютбашы, джау саладыла.

— Тулукъгъа уа?

— Мюрзеу къуюлады (ун, тюй, нартюк, будай).

VI. Устаз дерсни бошайды, сабийлеге энчи ишле береди классдан тышында этерге.

Дерсни темасы: «Акъыллы устаз».

Дерсни мураты—сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, джомакъда тюзлюкню хорлауу.

Дерсе окъуу керекле: карточкала, грам-пластинкала.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Устаз юйге берилген энчи ишни тинтеди. («Батыр джашчыкъ» деген джомакъдан).

1) Сабийле юйге берилген дерсни хапарын айтадыла.

2) Кеслери юрениб келген джомакъланы да айтадыла.

Соруула:

1) Сабийле, бу джомакъгъа «Батыр джашчыкъ» деб нек аталгъанды?

2) Джомакълны къайсы кесегин, къалайын бек джаратасыз?

II. Устаз сабийле джетишдирмеген, толтурмагъан затланы ачыкълайды, толтурады, джангы дерсге кѣчеди.

1) Тюзлюкню юсюнден нарт сѣзле джаздырады:

«Гитче, уллу да тюзлюкню суюдиле».

«Дунияда тюзден батыр джокъду».

«Дунияда оюлмазлыкъ къала — тюзлюкдю».

«Тюзню тюзлюгю — терсге джетер».

«Шохлукъну тюзлюк бегитир».

Магъаналарын айыртады.

2) Сабийле, «Акъллы устаз» деген джомакълны кесгин окъурукъбуз, тинтерикбиз. Иги сагъыш этигиз: «Акъллы устаз» деб нек аталгъанды джомакъгъа?

3) Устаз кеси джомакълны кесгин окъуйду (биринчи бетде) къалгъанын иги окъугъан сабийге окъутады.

4) Сѣзлюк иш.

Устаз. Джомакълны баш магъанасы неди?

Джомакълны къалайын джаратдыгъыз?

Кесини сѣзлери бла хапарны ким айтыр?

(Сабийле джарашдырыб, хапарын айтадыла, соруулагъа толу джууабла бередила).

III. Сабийле джомакълны бетледе окъуйдула, туура сѣзлю айтымланы тинтедиле. (Бу айтымда туура сѣз къалайдады? Былайда уа...?!)

IV. Энчи иш.

Биринчи къауумгъа — туура сѣзлю айтымланы айырыб, тетрадлагъа джазаргъа, тинтерге.

Экинчи къауумгъа — кѣб магъаналы сѣзлени табыб, ала бла айтымла къураб джазаргъа, магъаналарын айырыргъа.

Ючюнчю кѡауумгѡа — фразеологизмлени табыб джазаргѡа, магѡаналарын айырыргѡа.

Сѡз ючюн, «Кѡарт, мен ѓлсем, бу алтын кимге кѡаллыкѡды?» — деб...

Былайда туура сѡз айтымны ортасында келеди, д. а. к.

Экинчи кѡауумгѡа — ач, от, кѡой, кюн, д. а. к.

Ахмат, эшикни бир ач. Эшикден бир ач адам кѡлсе уа...

Атам: «Мурат, кѡой сен бу ишни», — деди.

Ахмат кѡой кѡыркѡды, д. а. к.

Ючюнчю кѡауумгѡа —

1) Кѡаратон киши.

2) Аманлыкѡчыла.

3) Акѡыллы устаз, д. а. к.

4) Фразеологизмлени табыу.

V. Этилген ишни тинтиу, багѡа бериу.

VI. Ю й и ш.

1) Кесгин окѡургѡа.

2) Изложение джазаргѡа. («Тюзню тюзлюгю иймез»).

VII. Грампластинкагѡа тынгылау, оюм этиу.

VIII. Карточкала бла ишлеу.

1) Фразеологизмле кѡаллай сѡзтутушладыла?

2) Нарт сѡзледен сѡзтутушланы неди башхалыгѡы?

Юлгюле келтиригиз.

* * *

Дерсни темасы: «Байлыкѡ, акѡыл, насыб».

Дерсни мураты — Джашауда неден да акѡыл баш болгѡанын ачыкѡлау.

Дерсде окѡуу керекле: 1. Альбом — джомакѡлары, нарт сѡзлери, таурухлары болгѡан. 2. Карточкала.

Дерсни барыуу — ушакѡ халда.

I. Юй ишни тинтиу.

1) Юйге берилген ишден сорлугѡу болгѡан?

2) Юйге не берилген эди, ким айтыр?

Сохта. Юйге элберле, нарт сѡзле, джомакѡла джазыб келирге берилген эди. (Устаз, парталагѡа

айланыб, этилген ишлеге кез джетдиреди, бир-эки сабийге окьутады, багъа береди).

Устаз. АлаMAT элберле, нарт сёзле джазгъансыз. Альбомланы дерсни аягъында джыярсыз. Джазылгъан джомакъланы, нарт сёзлени талайын «Альманахха» джазарыкъбыз. (Устаз джетишмеген джерлерин джетишдиреди).

II. Джангы дерс. Джомакъланы юсюнден устазны ушагъы. Бюгюн биз «Байлыкъ, насыб, акъыл» деген джомакъланы окьурукъбуз. Иги эс бёлуб тынгылагъыз.

Устаз «Байлыкъ, насыб, акъыл» деген элберни кесгин окьуйду. (Сабийле устазгъа тынгылайдыла, китабла джабылыбдыла, устаз окьугъан заманда сабийлени халларына аз-аз кез джетдиреди, сабийлени бири джазады, сёзлюк иш бардырады).

Устаз. Ангыламагъаныгъыз болдуму джомакъда? Ким айтыр, джарашдырыб, джомакъланы кесини сёзлери бла? (Джарашдырыб, кеслери ангылагъанча бир-эки сабий джомакъланы айтадыла).

Устаз. Адамгъа бу ючюсюнден — байлыкъдан, насыбдан, акъылдан — къайсы бек керекди?

Сохта. Адамгъа неден да бек — акъыл керекди. Адамны акъылы болмаса, насыбы да боллукъ тюлдю. Байлыкъланы да джюрюте биллик тюлдю. (Устаз джетишдиреди).

III. Текст бла ишлеу.

1) Джомакъланы бир сабийге кесгин окьутуу.

2) Джомакъланы бетледе кесгин окьутуу.

3) Диалог халда хапарын айтыу.

4) Кёб магъаналы сёзле бла ишлеу:

Кючлюме — къарыулума, деуме.

Ат — урлукъ ат, ат отлайды, ат ата.

Джау — джау аскер, джау чайкъа, джау, джангур!

Эт — дерс эт, эт аша, Хасан эт адамыбызды.

5) Джомакъланы хар кесекчигине ат атау.

6) Этилген ишни тинтиу, багъа берiu.

IV. Юйге иш. 1. Кесгин окьуб, диалог халда тюрлю-тюрлю ауазла бла хапарын айтыргъа.

2. Джангы джомакъла билиб келирге.

V. Карточкала бла ишлеу.

Биринчи карточка.

1) Къарачай фольклоргъа къайсы жанрла кире-диле?

- 2) Джомакъланы джашауда магъаналары.
 - 3) Сен къаллай джомакъла билесе?
- VI. Этилген ишледен оюм алыу, багъа беруу.

ФОЛЬКЛОР ТЕМАЛАГЪА ДЖАЗЫЛГЪАН ЧЫГЪАРМАЛА

1930-чу джылладан башлаб, къарачай, малкъар джазыучула фольклор сюжетлеге назмула, поэмала джазадыла. Аны алай болгъанына эки сылтау барды. Биринчиси, Октябрь революциягъа дери бизде джазма литература болмагъаны себебли, фольклор чыгъармала халкъда толу айтылыб тургъандыла. Ала, эртде этилген эселе да, бек эртдегили затлача кёрюнмейдиле. Фольклор бизге тюненеги кюндю деб къояргъа болмайды. Халкъ фольклорну алай дженгил унутуб неда сансыз этиб къояллыкъ тюлдю. Экинчиси, фольклор чыгъармала халкъны акъылы, оюмудула, ол себебден ненча да джазыучула халкъ акъылгъа, халкъ оюмгъа къайтханлай турлукъдула.

Орус литературада, белгилисича, фольклор сюжетлеге джазылгъан чыгъармала кёбдюле. Къарачай-малкъар литературада да аз тюлдюле ала. Фольклор сюжетлеге джазылыб, хрестоматиягъа кирген чыгъармала быладыла: Байкъулланы Даут джазгъан «Къайсы уллуду?», «Айю бла къарт», Хубийланы Магоммет джазгъан «Шохайчыкъла».

Фольклор сюжетлеге башкала джазгъандан бир къауумун келтириб къарайыкъ. Къартджурт элни кюн чыкъгъан джанында Хурла кёлню юсюнден «Аймуш» деген таурухда айтылады. Орусланы Махамет «Хурла кёл» деген чыгъармасында ол таурухха кёб зат къошуб джазады. Аллы бла аягъында эндиги джашауну юсюнден айтады.

Этегинге эм дженгинге джанашыб,
Колхоз къошла къулакълада, чатлада.
Гокка ханслы чириклеге джарашыб,
Джукъгъа кетмей отлайдыла атла да.

Колхозчула, урунуучу малчыла,
Тёрт джанынга басынышыб джашайла,
Къошдан, юйден джюрюген джолоучула,
Сеннге къайтыб, джол азыкъ да ашайла.

* * * * *

Юсюнг бла ары-бери учалла,
Сюрюк болуб, кёгюрчюнде, кьаргъала,
Гюрюлдейле, джер кьазалла, турушалла,
Доммайлача, ёхтем колхоз бугъала.

Тюрлю-тюрлю шахарладан, элледен
Сеннге адамла келиб-келиб кьарайла:
Кьарачайны белгисинде кёлледен
Барындан да сени уллугъа санайла.

Бир кьауум поэт, джомакълагъа аллай джангы-лыкъ кьошмагъанлай, аланы назмула бла джазадыла деселе да, джомакъны назмулагъан заманда кёб зат кьошадыла. Джомакъ кеси бир кьагъыт эсе, назмугъа салынса, поэт аны талай кьагъыт этеди. Аллай чыгъарма джомакъ болгъанлыкъгъа, поэт аны назму бла джазгъан эсе, назму бла джазылгъан джангы чыгъармагъа саналады ол, фольклор сюжетге джазылгъанды деб айтылады ансы.

Отарланы Саид джомакъны сюжетине «Салимат» деб поэма джазгъанды. Ол 28 кьагъытны толтурады. Поэт джомакъны юсю бла кеси джашаугъа кьалай кьарагъанындан кёб затны джазады.

Поэманы аллын былай башлайды:

Насыбсызлыкъ соруб келмейди адамгъа,
Келиб басса, ташны чайнатад анга.

Боташланы Исса джомакъ сюжетге «Мыдах джаш» деген поэманы джазгъанды. Поэма кьарт киши кызына алгъыннгы джашаудан хапар айтыб тебрегени бла башланады:

Къызым, олтур къатыма,
Сен тынгыла хапарыма.
Мен айтайым аны санга,
Кёл салыб иги тынгыла.

Бурун тиширыугъа джашау
Болуучан эди бек аман.
Тенглик джашауну бергенди
Энди бизге совет заман.

Кёб заманны мындан алда,
Хайыр бермей этген иши,
Джашай эди бек кыйналыб,
Умар атлы бир кьарт киши.

«Мыдах джаш» деген чыгъарма 13 кьагъытны толтурады.

Хачирланы Алисаны джашы Хаджи-Мырза «Халал

тенгле» деген джомакъ сюжетни назму халда джазгъанды. Хаджи-Мырза джомакъгъа талай жангы зат къошханды, терен магъаналы этгенди.

«Халал тенгле» деген джомакъдан бир кесеги:

Шаухал ёсдю бир уллу тау элни ичинде,
Чырайлы эди, бузгъаны болмай юсюнде.
Уучулукъну билгенча, базды кесине,
Бир кюн тюшдю уугъа барыу аны эсине,
Ёхтем атын джерлеб, кийиниб чыкъды Шаухал,
«Разылыкъ бер, мен джолоучума, анам, сау къал»,—
Деб, чынгаб минди ол суйген атына,
Эгечи Мариям келиб айтды тюз къатына...

Малкъар поэт Къулийланы Хаджи-Мусса фольклор сюжетге «Шеша-къала» деген поэмасын джазгъанды. Поэма 15 къагъытны алады. Ол поэма былай башланады:

Ма эртде-эртде, озгъан заманда,
Он ёксюз джашчыкъ джаша'й элле амандан,
Аталары, аналары да болмайын,
Ачдан онгуз, къарынлары да тоймайын.

Бек къыйналыб, аман бла джашай элле,
Ким не берсе садакъагъа ашай элле.
Тамада джаш, бирге джыйыб, оноу этди.
Кече бла элни къоюб, алыб кетди.

Ай джарыгъед, барыр джолун кёре эди,
Хар бирине бирер садакъ бере эди.
Ёксюзчюкле элни къоюб кетген элле,
Бир кюнден бир дорбуннга джетген элле.

Поэманы аягъын Хаджи-Мусса джомакълада тюбеучю традиция бла бошайды:

Барыб мен да кёрмегенме къаланы,
Ётюрюгюн, кертилигин аланы.
Сизге сёзюм: хомух болуб ёлмегиз,
Кёрмегенме, ауруу, талау кёрмегиз.

Белгилисича, джомакъла «аны кёрмегенибиз кибики, ауруу, талау да кёрмей къалайыкъ» деб бошаладыла, джомакъны айтхан адам эм ахырында алай айтады.

Энди Байкъулланы Даутну «Къайсы уллуду?» деген чыгъармасына къарайыкъ. «Къайсы уллуду?», «Къайсы кючлюдю?» деген соруу фольклор чыгъармалада тюбеученди. Сёз ючюн, М. Алейников СМОМПК-да 1883 джыл басмалагъан нарт таурухлада «къайсы

уллуду» деген темагъа эки нарт айтыу джазылгъанды. Бири «Дауле, или кто сильнее?», бири да «Кто больше?» деген.

Даулени юсюнден былай айтылады: Дауле кесин эм кючлю адамгъа санагъанды, дагъыда, ким билсин, бир кючлю адамгъа тюбесем а деб, джолгъа чыкъгъанды. Суу ызында илкич бла чабакъ сала тургъан чабакъчыны кѳргенди. Илкични Дауле кючден кѳлтюргенди, алай а, андан озгъанлай, андан да уллу илкич бла чабакъ салгъанны кѳргенди. Бир къарт къатынны юйюнде Дауле къонакъда болгъанды. Аны джашлары бирем-бирем «уф» деселе, Дауле джел тобча учханды. Тѳртюсю бирден юргенлеринде уа, учуб оджакъдан чыкъгъанды. Андан сора да Дауле мазаллы туз арбаны тебериб баргъанны кѳргенди.

Нарт айтыуну башха вариантларында башха тюрюлю айтыу барды. Сѳз ючюн, Дауле кесинден кючлю излей баргъанлай, урлукъ ата тургъан адамгъа тюбегенди. Дауле тас болуб къалмасын деб, ол сабанчы аны алыб аллында урлукъ нартюхлери тургъан элекге атханды. Сора нартюх бюртюкню къабама деб, ол адам Даулени къабыб ийгенди, Дауле да аны тишини къуушуна кириб къалгъанды. Алай а сабанчы да кесин эм уллугъа санамагъанды. Не заманда да, не иште да менден онглу джокъду деб, алай къарау терс болгъанын ачыкълайды нарт айтыуну магъанасы.

Байкъулланы Даут джазгъан «Къайсы уллуду?» деген чыгъарма нарт айтыуну тамалында джазылгъанды.

Къысхача, анда былай айтылады. Эртледѳ бир уллу ѳгюз джашагъанды. Аны башы тауда суу иче турса, къуйругъу тюзде чибин къоруй тургъанды. Ол джерледѳ бир уллу къуш джашагъанды. Къуш, ол ѳгюзню кѳлтюрюб, таугъа элтиб ашагъанды. Ёгюзню джауорун къалагъын алыб, къуш келиб сюрюуде бир текени мюйюз арасына къоннганды. Джангур джауса, текени сакъялыны тюбюне бютеу сюрюу да, сюрюучю да сыйыннгандыла. Ол джауорун къалакъ келиб сюрюучюню кѳзюне тюшгенди. Сюрюучю аны алыб атханды. Талай джылдан джауорун къалакъны юсюне джер къозлаб, алайгъа эл орналгъанды. Кече сайын бир тюлюкю, джауорун къалакъны къыйырын кемиреме деб, тартыб, элни къымылдата тургъанды.

Эл джыйылыб, тюлюкню ѳлтюргендиле. Тюлюкню

бир джаныны терисин сойгъандыла, бирси джанына уа аудуралмагъандыла. Бир тиширыу, келе келиб, бир къолу бла тюлкюню бир джанына айландыргъанды.

Тюлкю терини бир джаны сау элде эркишилеге бёрклюкге джетгенди, бир джаны уа ол тиширыуну джашчыгъына бёрк къыйыр да чыкъмагъанды. Энди аладан къайсы уллуду, деб бошалады Алейников бас-малагъан вариантда.

Чыгъарманы башха вариантларында уа бир уучу, аджашыб, эмегенлени орталарына тюшюб, эмегенле да аны ашаргъа тебрегенлеринде, аладан башын къалай алыргъа билмей, уучу алагъа бу хапарны айтады. Эмегенле да, къайсы уллу болур деб, даулаша, эм арты бир-бирине боладыла, бир-бирин ёлтюрөдиле. Уучу къачыб къутулады. Андан башха вариантларында уа эмегенлени орталарына эки-юч адам тюшюб, сора башларын алыр сылтау бла алагъа биягъы хапарны айтадыла.

1909 джыл венгер алим Вильгельм Прёле Къарачайны, Малкъарны юсюнден джазгъан китабында «Къайсы уллуду?», «Дауле, или кто сильнее?» деген чыгъармаланы басмалагъанды.

Даут кесини чыгъармасында фольклор сюжетни бир кесек тюрлендиргенди. Къыш боран кече Махай, джашчыгъы Алий бла уугъа барады. Джашчыкъ аджашыб, эмегенлени орталарына тюшеди. Эмегенле аны ашаргъа деб тургъанлай, Махай, джашчыкъны излей, алайгъа келеди да, эмегенлени бир-бирине этер муратда биягъы хапарны айтады.

Адамла эмегенлени орталарына тюшюб, сора башларын алыргъа бирер зат айтыб, эмегенледен къутулгъанларыны юсюнден башха фольклор чыгъармалада да айтылады.

Сёз ючюн, «Эмегенле» деген джомакъда былай айтылады. Бир адам билмей эмегенлени орталарына тюшеди. Сора аладан башын алыргъа «мен сизге келечи болуб келгенме, элде адамла билалмагъандыла да, мени сизге ийгендиле», дейди. «Айт, биз билмеген зат джокъду», дейдиле эмегенле. Ол да «чөгючмю алгъа этилгенди, огъесе төшмю алгъа этилгенди?» — дейди.

Эмегенлени бири «төш» дейди, бири «чөгюч» дейди. Алай бла бютеу эмегенле бир-бирине боладыла, туююш башланады, ол адам да къачыб къутулады.

«Къайсы уллуду?» деген чыгъарма тамалы болуб,

«Бийнегерни джырын», «Апсатыны джырын» да кьоша, Кьоркьмазланы Кёккёз «Адам хорлайды» деб уллу чыгъарма джазгъанды.

1939 джыл Владимир Торопецкий «Къайсы уллуду?» деген нарт айтыуну орус тилге назму халда кёчюреди. Ол аны 1939 джыл Ставропольда (ол заманда Ворошиловск шахарда) «Литературный сборник. Стихи и рассказы» деген китабда басмалагъанды.

Торопецкий 30 джыллада Микоян-Шахарда джашагъанды, къарачай халкъны историясын, этнографиясын иги билгенди, назмула джазгъанды, къарачай поэтле джазгъанны орус тилге кёчюргенди. Владимир Торопецкий Уллу Ата джурт къазауатда ёлгенди.

Торопецкий Багъыр улу Къасботну «Къызыл Аскерни джыры» («Песня о Красной Армии»), «Мени Джуртум» («Моя Родина»), «Микоян-Шахар», «Дебош» деген чыгъармаларын кёчюргенди.

Биз билиб, «Дебошдан» къалгъанла ана тилде басмаланмагъандыла, газетледе басмаланмагъан эселе. Хубийланы Османни «Абрек» деген повестинден юзюкню да ол кёчюргенди. Торопецкий «Ачемез» деген джырыны, бир къауум поэтни назмуларын кёчюргенди. Бу башында айтылгъан чыгъармала 1939 джыл Ставропольда чыкъгъан «Литературный сборникде» басмалангандыла. Къасботдан кёчюргенлери Къасботну кесини 1964 джыл чыкъгъан «Сайламаларында» да басмалангандыла.

Владимир Торопецкийни «Кто больше?» деген чыгъармасы бек къыйын табыллыгъын эсге ала эмда аны Ата джуртубуз ючюн къазауатда ёлюб кетген хурмети ючюн, чыгъарманы бу китабда берирге тыйыншлы кёргенбиз.

КТО БОЛЬШЕ?

(Карачаевская сказка)

Жил когда-то вол здоровенный
У подножья диких гор.
На Бештау опирались
Ноги задние его.

Он передними ногами
Попирал седой Эльбрус.
Сена стог съедал — он все же
Был желудок его пуст.

Шел за годом год спокойно,
Вол состарился и пал.
И лежали его кости
Белой грудой между скал.

Как-то утром дождевая
Туча по небу ползла,
И чабан с отарой вместе
Стал под бороду козла.

Овцы сбились тесно в кучу,
Стадо радовал приют.
Вот чабан (прошла ли туча?)
Вышел на небо взглянуть.

Вместо тучи в поднебесье
Увидел чабан орла.
В клюве нес орел лопатку
От погибшего вола.

Уронил орел добычу:
Не хватило, видно, сил,
И с огромною лопаткой
В глаз чабаний угодил.

Ту лопатку, как соринку,
День в глазу чабан носил,
И под вечер только вынуть
Мать родную попросил.

Долго мать его искала,
Наконец, с трудом нашла.
И в долину за селенье
Вместе с сыном отнесла.

Годы шли. Менялись люди;
Дул холодный ветер с гор,
И на брошенной лопатке
Вырос темный, темный бор.

Вот однажды тишь немую
Пробудил тревожный гул —
Люди темный лес срубили
И построили аул.

Поселились. Жизнь бурлила
Полноводною рекой.
Только хитрая лисица
Нарушала их покой.

Каждый вечер, когда сумрак
Горной свежестью бодрящ,
Грызла хитрая лисица
На лопатке вкусный хрящ.

Содрогалось все селенье
И вертелось, как каток,
То на запад, то на север,
То на юг, то на восток.

Так, как прежде, мирно, дружно
Невозможно стало жить, —
То решили всем аулом
Подстеречь лису — убить.

Наконец, лиса убита,
Ободрали правый бок,
На другой же бок лисицу
Подвернуть никто не мог.

Половину шкуры лисьей
Поделили по дворам,
Шубы теплые пошили
Веселились, как в байрам.

Раз батрачка молодая
Рано по воду пошла
И негаданно, неожиданно
На лисицу набрела.

Ведро наземь положила,
Палку толстую взяла,
Лисий труп перевернула,
Мех пушистый содрала.

Зачерпнув воды, батрачка
По тропе домой спешит.
Дома села на скамейку,
Стала сыну шапку шить.

Что за дивная картина!
Взял батрачку звонкий смех:
На опушку шапки сына
Мал не в меру лисий мех!

А теперь, друзья, скажите,
Кто же больше всех: козел,
Старый вол или лисица,
Мальчуган или орел?

В. Торопецкий «Къайсы уллуду?» деген чыгъарманы алай кёчюрюб къойгъанды, эмегенлени къошмагъанлай. Башха чыгъармада айтылгъаннга кёре, бир къатын, урчукъ ийире келиб, урчугъуну кыйыры бла аудургъанды тюлкюню бир джанына. Сора къайсы уллуду деген сорууда къатын да айтылады.

Бу чыгъармагъа бир нарт таурух, бир джомакъ дейдиле, алай болса да нарт таурухладанды бу.

Байкзулланы Даутну «Айю бла къарт» деген чыгъармасы бизни литературада бек иги чыгъармаланы бирине саналады. Аны окъусанг, тилни байлыгына, кесгинлигине, сыйдамлыгына бек сейирсинесе. «Айю бла къарт» къарачай-малкъар джомакълада эм белгилени бириди.

«Айю бла къартха» ушаш джомакъла башха халкълада да тубейдиле, алай а алада сёз бу джомакъдача айтылмай, бир кесек башха тюрлю айтылады. Джомакъгъа автор кеси джангыдан къошуб, бир кесек тюрлендирген да этиб джасса, аны игиге санайдыла. Даут бу джомакъда аллай зат къошмайды, алай а джомакъны ритм, рифма, стиль джаны бла, сёзге чемерлик бла къарачай литературада баш чыгъармалагъа тенг болурча джазады. Даутну кесини творчествосунда да «Айю бла къарт» эм белгили чыгъармаланы бириди. Даут фольклор сюжетлеге джазгъан чыгъармаланы ичинде уа «Айю бла къарт» эм игиди.

Бу темадан дерс берген заманда муну магъанасына келишген нарт сёзлени эсге тюшюрюрге боллукъду. Сёз ючюн, «Аманнга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса», «Аманатха--- хыянат». Аманлыкъ излеген аман ёлюр», «Аманлыкъчыны эки юлюшю башына джау».

ЛИТЕРАТУРА

1. СМОПНК, выпуск 3. Тифлис, 1883. («Дауле или кто сильнее?», «Кто больше?» деген чыгъармала).

2. Карачаевские и балкарские сказки. Фрунзе, 1957. («Эмегены», «Дауле или кто сильнее?», «Старик и медведь» деген джомакъла).

3. *Исса Боташев*. Жюрегимден жырлайма. Фрунзе, 1957 (фольклор сюжетге джазылгъан «Мыдах джаш» деген поэма).

4. *Саид Отаров*. Назмула бла поэмала. Нальчик, 1959 (фольклор сюжетге назму бла джазылгъан поэма «Салимат»).

5. *Байкзулланы Даут*. Джазгъанларыны сайламалары. Черкесск, 1959.

6. *Къоркъмазланы Кёккёз*. Адам хорлайды. Черкесск, 1959.

7. «Шохлукъ». Черкесск, 1962. (Бу джыйымдыкъ китабда Хачирланы Хаджи-Мырзаны «Халал тенгле» деген чыгъармасы басмаланнганды).

8. Къарачай халкъ таурухла. Черкесск, 1963.

9. Балкарские и карачаевские сказки. Москва, 1971
(«Дауле или кто сильнее?» деген джомакъ).

* * *

Байкъулланы Даут

(Биографиясы арлакъда бериледи)

Дерсни темасы: «Къайсы уллуду?» (Байкъулланы Даут).

Дерсни мураты — Кесгин окъургъа юретиу, чыгъарманы фольклор тамалын, тил байлыгъын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: иллюстрацияла, карточкала, Байкъулланы Даутну портрети.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Юй ишге кез джетдириу.

Юйге берилген дерсден ангыламагъаныгъыз бармыды? Сорлугъу болгъан бармысыз? (Устаз изложение-лени джыяды, кирсиз, таб джазылгъан ишлени югюлейди, суратлайды).

II. Устаз классха соруула береди:

1) Къарт устазны ашхы ишлери неден таныладыла?

2) Устазны джомагъында айтылгъан къартны ашхы сёзлерин неде кёресиз?

3) Бу сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз: къаратон, санагъат, аркъа джюк (сёзле къангада джазылыб турургъа керекдиле дерсни аллында).

4. Къаллай нарт сёзле джазыб келгенсиз гудучуну, аманлыкъчыны юсюнден? (Сабийледен устаз толу джууаб излерге борчлуду).

Нарт сёзле: «Аманлыкъны сюрген айнымаз», «Аманлыкъны сюрген аман ёлюр», д. а. к.

Устаз, сабийлени джетишдирмеген джерлерин джетишдире, оюм этерге керекди.

III. Джангы дерс.

1) Байкъулланы Даутну юсюнден устазны ушагъы. Бюгюн биз Байкъулланы Даутну «Къайсы уллуду» деген фольклор чыгъармасын окъурукъбуз, эс бёлюб тынгылагъыз.

2) Устаз чыгъарманы кесгин окъуйду, хар окъулгън кесекчикни тинтеди.

Устаз: Бу тизгинлени къалай ангылайсыз, сабийле: «Терен таракъланы ичинде доммайла къыргъан эдиле»; «Узакъ созулгъан киришледе, кирсиз, тала ёрюшледе»; «Алтынлысына узалыб»; «Энди эрлик сиздеди»; «Бештаудан озуб, арт джаны чибинлени къоруй эди»; «Джауорун къалакъ сылджыраб, джашны кёзюне тюшгенди»; «Юсюнде кырдык чыкыгъанды»; «Беш айгъа сойгъанды», д. а. к. (Сабийлени джууабларына тынгылай, устаз джетитшдирмеген джерлерин толтурады).

3. Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу.

Устаз: Къалайын бек джаратдыгъыз бу чыгъарманы? Не ючюн джаратдыгъыз? (Сабийле суйген, джаратхан джерлерини юсюнден хапар айтадыла).

IV. Юйге иш.

1) Кесгин окъуб келирге, хапарын айтыргъа.

2) Джомакъда гиперболаланы табыб, тетрадлагъа джазаргъа.

V. Текст бла ишлеу.

1) Устаз текст бла ишлеген заманда, гиперболала бла шагърей этеди сабийлени.

Устаз: Сабийле, бу тизгинледе айтылгъан сёзлеге къаллай сёзле дерге боллукъду? «Къушну гаккысы — Минги Таугъа ушагъанды». «Ол Минги Таудан уллу болгъанды...». Быллай сёзле гиперболадыла. (Гипербола — затны уллу кёлтюртуб айтмакълыкъды).

2) Энчи иш. а) Сабийле «Къайсы уллуду» деген джомакъда гиперболаланы табадыла; б) Карточкала бла ишлеу.

3) Этилген ишни тинтиу, багъа бериу.

VI. Иллюстрацияла бла ишлеу. (Сабийле кеслери хазырлагъан иллюстрацияла).

Устаз:

1) Бу иллюстрацияла сизге не затны ачыкълайдыла?

2) Фольклор деб неге айтадыла?

3) Бу чыгъарма фольклордан къайсы чыгъармагъа ушайды, къайсы иллюстрация келишеди бу чыгъармагъа?

4) Атла атагъыз суратлагъа, джарашдырыб хапарын айтыгъыз.

а) Махай бла джашчыгы кьайры, нек баргъандыла?

б) Алий эмегенлеге кьалай тюбегенди?

в) Эмегенле Алийге не этерге умут этгендиле?

г) Махай бла Алий эмегенледен кьалай кьутулгъандыла?

5) Сюрюучюден, текеден, бугъадан, кьушдан, тюлюкюден, сюрюучюню анасындан кьайсы уллу болгъанды? (Сабийледен толу джууабла излеу, этилген ишге багъа беруу).

* * *

Дерсни темасы: «Айю бла кьарт». (Байкьулланы Даут).

Дерсни мураты: Кесгин окьургъа юретиу эмда сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерседе окьуу керекле: альбомла, таблица. Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишге кьарау.

1) Юй ишигизде ангыламагъаныгыыз бармыды?

2) Ким айтыр, юйге не берилген эди?

3) Устас этилген ишлени тинтеди.

II. Соруула: Байкьулланы Даут кьайда, кьачан туугъанды? Кьаллай юйдегиде ёсгенди?

Сохта. Байкьулланы Даут Огъары Марада туугъанды 1902 джылда. Эллина юйдегисинде ёсгенди.

Устас. Сабийле, биз бюгюн Байкьулланы Даутну «Айю бла кьарт» деген джомакънын окьурукъбуз.

1) Джомакълада тюбеучю энчи ышанланы юсюнден устазны ушагъы.

2) Сёзлюк иш: Темир ау, дыгалас, кёз тиерча сурат эдинг, джай чилле, хыйла, чынгылла.

3) Джомакъны устаз кесгин окьуйду. (Сабийлени китаблары джабылыбдыла).

4) Кесгин окьуйду бир сабий, кьалгъанла аны ызындан ичлеринден окьуйдула.

5) Хапарын кеслерини сёзлери бла ангылагъанларыча айтадыла.

6) Бетледе кесгин окьутуу, диалог халда хапарын айтдырыу.

III. Соруулагъа толу джууабла излеу.

1) Кьарт айюню сёзюне нек ийнанганды?

2) Айю бошланнганында кьартха не айтханды?

3) Къарт бла айю кимлеге тубегендиле, ала не айтхандыла?

4) Къартны айюден ким къутхаргъанды?

5) Айюню сыфатын ким айтыр?

6) «Аманнга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса» деген нарт сёзге орун бармыды бу джомакъда?

(Сабийле энчи ишле толтурадыла, толу джууабла береди).

IV. Юйге иш. 1) Кестин окъургъа, хапарын айттыргъа. 2) Кёб магъаналы сёзлени тетрадлада джазыб келирге.

V. Энчи иш.

Биринчи тизгин — карточкала бла ишлейди.

Экинчи тизгин — таблица бла ишлейди.

Ючюнчю тизгин — сурат салады, кёзюне кёргюзтуб темир ауда тургъан айюню.

VI. Этилген ишге къарау, багъа бериу.

Хубийланы Магомет

ШОХАЙЧЫКЪЛА

Хубийланы Ахияны джашы Магомет 1929 джыл Огъары Тебердиде туугъанды, КПСС-ни члениди. 1960 джыл Къабарты-Малкъар университетни филология факультетин бошагъанды, филология илмуланы кандидатыды, Къарачай-Черкес пединститутда доцент болуб ишлейди. Дерс бергени тыш къараллы литератураданды. СССР-ни журналистлерини Союзуну члениди.

Магомет назмула, чам хапарла, очеркле джазады. Чам хапарланы баш героюна «Алан» деб атагъанды. Лермонтовну, Шевченкону, Лев Толстойну творчестволарындан илму статьяла джазгъанды. Октябрь революциядан бери этилген къарачай-малкъар джырланы джыйгъанды, аланы юсюнден китаб чыгъаргъанды. Къарачай литературадан школ программаланы, хрестоматияланы авторларыны бириди. Ючюнчю классда аны «Джетген кюнде» деген хапарын окъуйдула.

«Шохайчыкъла» деген чыгъармасын «Текечик, къозучукъ, таначыкъ» деген джомакъны тамалында джазгъанды. Бир-бирде ол джомакъгъа «Текечик» деб да къоядыла. Алай а джомакъ кеси уллу тюлдю, Хубий улу аны абадан чыгъарма этгенди. «Шохайчыкълада» автор табигъатны суратлаугъа уллу эс бёледи.

ЛИТЕРАТУРА

Хубийланы Магомет кеси джазгъан китабла:

1. Алан. Черкесск, 1967.
2. Совет къарачай-малкъар халкъ джырла. Черкесск, 1969.
3. Алан. Черкесск, 1974.

Орус тилде кесини китаблары:

1. Алан из Карачая. Москва, 1968.
2. Рассказы Алана. Москва, 1977.

Джыйымдыкъ китабла (къарачай тилде):

1. Джарыкъ джолда. Черкесск, 1960.
2. «Шохлукъ». Черкесск, 1962.
3. Къанатла. Черкесск, 1971.
4. Толкъунла. Черкесск, 1973.

Джыйымдыкъ китабла (орус тилде):

1. Журнал «Дон». Ростов-на-Дону, 1967, № 9.
2. Журнал «Дон». Ростов-на-Дону, 1977, № 7.
3. Альманах «Ставрополье». Ставрополь, 1966, №№ 2, 3.
4. Журнал «Наш современник», Москва, 1967, № 10.

* * *

Дерсни темасы: «Шохайчыкъла» (Хубийланы Магомет).

Дерсни мураты: кесгин окъуу, тенгликде бирикмегенлени джашауда орунлары болмагъанын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, магнитофон, карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Классха соруула:

- 1) Юйге не берилген эди, ким айтыр?
- 2) Юй ишден сорлугъу болгъан бармысыз?
- 3) «Айю бла къарт» деген джомакъны ким айтыр джарашдырыб, кесини сёзлери бла?
 - а) Иннет магъанасы неди бу джомакъны?

б) Айюню сёзюне нек ийнанганды кьарт?
в) Аман адамны юсюнден кьаллай нарт сёзле билесиз?

г) Иги адамны юсюнден а? (Сабийледен бу соруулагъа толу джууабла изленеди).

4) Джомакъда кьарт бла айюню сёлешген джерлерин табыгъыз. Айю бла кьартны ушакълары алгъы бурун не халда барады? д. а. к.

II. Юй ишни бу халда бардырыргъа боллукъду.

III. Джангы дерс.

1) Авторну юсюнден устазны ушагъы.

а) Устаз Магометни талай хапарын «Алан» деген китабдан окъуйду, сюзеди.

б) Хубийланы Магометни сиз несин окъугъансыз? (Сабийле окъугъанларындан, билгенлеринден джарашдырыб хапар айтадыла).

2) «Шохайчыкъла» деген джомакъны устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады.

Сёзлюк иш: ауушла, гелеу, дукъуш, керпеслениб, оюмсуз.

Устаз: Ангыламагъаныгъыз болдуму бу джомакъны окъугъан заманда?

Ким айтыр кесини сёзлери бла «Шохайчыкъла» деген джомакъны?

3) Сабийлеге джомакъны бетледе кесгин окъутуу.

IV. Юйге иш. Бетледе кесгин окъургъа, бирикмекликни, тенгликни юсюнден нарт сёзле билиб келирге.

V. Магнитофонга тынгылау.

Сабийле кеслери окъугъан бла магнитофонда джазылгъанны тенгleshдириу, багъа бериу.

VI. Тил ёсдюрюу.

1) Карточкала бла ишлеу (къаллай нарт сёзле, назмула, джомакъла билесиз тенгликни, бирикмекликни юсюнден?).

2) Текст бла ишлеу. Текстни бетледе кесгин окъуу.

«Сюйген хайуаным» деген темагъа хапар къурау.

Джаратхан джерлерин азбар этиу, ат атау.

VII. Этилген иште багъа бериу, оюмлау.

НАРТ СЁЗЛЕ

Нарт сёзле бла школда экинчи классда шагърей бола тебрейдиле. Аууз халкъ творчествода нарт сёзлени орунлары уллуду. Джырны адамла бир кёзюуде джырлайдыла, нарт таурухланы, таурухланы, джо-

макъланы бир кёзюуде айтадыла. «Бусагъатда уа нарт сёзле айтабыз» деб, къуру нарт сёзлени айтыб турмайдыла. Сёлеше келген заманда айтылгъан сёзю деменгили этерге, ачыкъларгъа, тенглешдирирге айтыладыла нарт сёзле. Нарт сёзлеге орусча «пословицы и поговорки» дейдиле. Къарачайлыла, малкъарлыла уа эки къауумуна да нарт сёзле деб къоядыла. Атлары бир болгъанлыкъгъа, нарт сёзде да ол пословицала бла поговоркалада болгъан башхалыкъ барды. Пословица бир толу магъананы айтады, поговорка уа ол магъананы джартысын айтыб къояды. Сёз ючюн, пословица «Родина — мать, умей за нее постоять», поговоркала: «Как с луны свалился», «Как с гуся вода».

Къарачай-малкъар нарт сёздеде пословицаны орун тутхан: «Азыкълы ат арымаз», «Сыйы джокъну — кюню джокъ», «Джигит айтмаз, айтса — къайтмаз», «Аш берме да къаш бер», «Ары — оракъ, бери — чалкъы».

Поговоркаланы орунларын тутхан: «Киштикни отха тартханча», «Эшек бузгъа тирелгенча», «Къазгъа суу джабышмагъанча».

Нарт сёзле халкъны акъылыдыла, оюмудула, аны тил байлыгъыдыла. Ала къуралыу джорукъ бла барысы бирча тюлдюле. Бир къауумлары сынгар бир тизгинден къуралыбдыла: «Кёб джашагъандан кёб кёрген ашхы», «Соргъанны айыбы джокъду», «Ташны ата билмеген башына урур».

Эки тизгинден къуралгъан нарт сёзле да аз тюлдюле:

Айтылгъан иш битер,
Къымылдагъан тиш тюшер.

Бай джангы кийим кийсе къууана эди,
Джарлы уа, эскисин джаматса къууана эди.

Нарт сёздеде рифма кёб тюбейди:

Джюрюгеннге — джёрме,
Джюрюмегеннге джукъ да берме.

Сан болмаса, къан болмаз,
Къан болмаса, джан болмаз.

Аман юлгю кёрсенг, алма,
Ашхылыкъдан керн къалма.

Урунган халкъ джашаугъа бирча сагъыш эте келгени себебли, тюрлю-тюрлю халкъланы нарт сёзле-

ринде ушашла кёб тюбейдиле. Сёз ючюн, грекледе (урумлулада) «мюйюзсюз эчки суугъа къараб, алкъын джашма» деген нарт сёз барды. Къарачайлыла уа, «гыдай эчки суугъа къарай эди да, алкъын джашма дей эди», дейдиле. Север Кавказны халкъларыны нарт сёзлеринде бир-бирине ушашла керти да кёбдюле.

Хапарлада, повестледе, романлада, назмулада нарт сёзле тюбер ючюн къалмайдыла. Юлгюге бир-эки чыгъармагъа къарайыкъ.

Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романында айтылгъан нарт сёзлени бир къаууму: «Аман адам этегингден тутса, кес да къач», «Насыблыны рысхысы арба бла келеди», «Къыйынлыны рысхысы аллына келсе, бурнундан къаны келеди», «Тонгузну аласы-къарасы болмайды», «Сырты кичиген — бий эшигине», «Ач къарынны токъ билмез, ауругъанны сау билмез», «Адам, кёрююн кёрмей, кёрюне кирмез», «Ауузунг къандан толса да, къанлынга билдирме», «Суугъа кирсенг, чыкъдан рыслама», «Бышлакъ джыккырны тузлукъ таш басханча», «Ким да болсун, байгъа ышанган адамгъа налат болсун», «Аман арба джол сызар, аман киши эл бузар», «Ашамаздан тана башын къуртду», «Къуйругъу сынган итча», «Къурудан къуйрукъ да игиди», «Аман адамгъа игилик этсенг, эрниги-бурнунгу къан этер, арыкъ токълуну асырасанг, эрниги-бурнунгу май этер», «Джан ауруса, сокъур кёзден джаш чыгъар», «Тауукъ тюсю тары бюртюк», «Телиге джол бош, айраннга суу къош», «Къызбай ит стауатда юргенча», «Къонакъ суймеген къонакъ-байча», «Эшек къала ишлеб, къуйругъу бла ойгъанча», «Энтда эт аллай аккагъа окъа тартма», «Кёб къалгъан — кёпчек къалдырыр», «Къасапчыгъа мал къайгъы, джарлы эчкиге джан къайгъы», дагъыда башхала.

Хубийланы Османны «Аманат» деген романында джазылгъан нарт сёзледен бир къаууму: «Ашда — бёрю, ишде — ёлю», «Уллу сёлешме да, уллу къаб», «Эртденги кёз экили кёреди», «Тойгъан джерден туугъан джер ашхыды», «Къыйырдагъы къыйынлы», «Тели кесин къыйынлыкъда танытыр», «Ана кёлю балада, бала кёлю агъачда», «Ёлюр гёбелек кесин отха атханча», «Уллу ауруу бла уллу суудан башынги сакъла», «Окъумагъан сокъурду», «Кечеги оноу эртденнге джарамаз», «Суугъа тюшген таш къармар», «Тёзген төш ашайды», «Эт кетсе да, бет кетмез», «Кёз

къатында — къаш», «Отунчуну ачыуу — бурнунда», «Ишлемеген тишлемез», «Аман кыызгъа къазан къошакъ», «Бек анасы джыламаз», дагъыда башхала.

Отарланы Саидни «Чам ийнарла» деген чыгъармасында 26 куплет барды, аладан тогъузунда нарт сёзле айтыладыла:

Д ж а ш :

«Чарлаучу шкок тюз урур»,
Сен да скойуб къалырса.
«Сайлагъан эрнин къабад»,
Арта бушман болурса.

«Биреу къатын келтирир,
Биреу атын ёлтюрюр».
Сени кибик джаш кыызчыкъ,
«Табса, табан кёлтюрюр».

К ы з :

«Татлы тилли къозучукъ
Эки ананы эмед»,
«Оспар сёзлю джаш джигит
Рысхыны отха кёмед».

Д ж а ш :

«Джазыу джардан атады»,
Чурум эте келирсе,
Келинчик болуб келсенг,
Мени ючюн джан берирсе.

К ы з :

«Уллу сёлешме, уллу къаб», —
Деб сёзю бард къартланы,
Чёрчек джаш кёрюнесе,
Билалмайса нартланы.

Д ж а ш :

«Джылай туудум анадан,
Киши болдум баладан».
Мени анам нек джылайд,
Сени элтсем къаладан?

К ы з :

«Татлыны кёб чайнасанг,
Ахыры ачы болур».
Менден сеннге файда джокъ,
Тюнголсенг, ашжы болур.

«Келечи иги болса,
Кели баш эрге барыр».
Айхай алай болалсанг,
Тилерге кючюнг кьалыр.

«Ойнай-ойнай, кёз чыгьар»,
«Экеу тутса, бир джыгьар»,
«Тилни сюеги джокьду»,
«Самаркьау сёз джан кьыяр».

(*Отарланы Саид*. Назмула бла поэма-
ла. Нальчик, 1959, 12 — 26 бетле).

Къарачай малкьар нарт сёзле ХХ ёмюрню ал джыл-
ларында джыйылыб эмда басмаланыб башлагьанды-
ла. 1903 джыл Н. П. Тульчинский Владикавказда
«Терский сборникни» VI номеринде талай къарачай-
малкьар нарт сёзюну береди.

Нарт сёзле тюрюлю китаблада, школ хресто-
матиялада бериле келгендиле. Энци китаб болуб, «Къа-
рачай нарт сёзле» 1963 джыл чыкьгьандыла.

Экинчи кере нарт сёзле 1965 джыл чыгьадыла:
«Малкьар нарт сёзле». Ол китабланы атларына «Къа-
рачай нарт сёзле», «Малкьар нарт сёзле» деб аталса
да, эки китабда басмаланганла да къарачай-малкьар
нарт сёзледиле.

Къарачай-малкьар нарт сёзле орус тилге кёчюрю-
люб басмалангандыла. 1965 джыл Нальчикде «Так
сказали мудрецы» деген китаб чыкьгьанды. Анда къа-
барты бла малкьар нарт сёзле берилгендиле деб джа-
зылса да, «малкьар нарт сёзле» деген бёлюм къара-
чай-малкьар нарт сёзледиле. Орус тилге кёчюрген
Наум Гребнёвду. Ол белгили кёчюрючюдю, кавказ
эмда тюрк халкъланы фольклорларын иги биледи.

Наум Гребнёв нарт сёзлени назму джорукъ бла
кёчюргенди. Нарт сёз ана тилде бир тизгин эсе, ол
бир куплет этиб джазады, эки тизгин этиб джазгьаны
да барды.

Сёз ючюн, «аджаллыгьа окьсуз шкок атылыр»
дегенни Гребнёв былай кёчюргенди:

Уж если умирать тебе пришел черёд,
Не заряженное ружье в тебе пальнёт.

«Юй ишлеген балта эшике кьалыр» дегенни Греб-
нёв былай кёчюргенди:

Топор, которм срублен дом,
Забыт.
Он возле дома под дождем
Лежит.

Къарачайча :

Келир болса, эгиз-эгиз,
Къорар болса, сегиз-сегиз.

Гребнёв кёчюрген :

В отаре твоей, если везет,
Родятся двойняшки,
А не везет, так падает скот
По восемь барашков.

Къарачайча :

Ауругъанны сау билмез,
Лч къарыны токъ билмез.

Гребнев кёчюрген :

Здоровый человек пройдет
И не поймет больного,
Желудок полный не поймет
Товарища пустого.

1962 джыл Нальчикде чыкъгъан «Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору» деген китабда нарт сёзле, ана тилдеча, къысха кёчюрюлгендиле. Сёз ючюн, «Елмесенг да къарт дамы болмазса?» — «Если даже не умрешь — состаришься». «Отдан чыкъ да джалыннга» — «Из огня да в полымя».

1909 джыл венгер алим Вильгельм Прёле Будапештде Къарачайны, Малкъарны юслеринден чыгъаргъан китабында оналты нарт сёзню басмалагъанды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Къарачай фольклор. Микоян-Шахар, 1940.
2. Малкъар джомакъла, нарт сёзле, элберле. Нальчик, 1959.
3. Балкарская народная лирика. Нальчик, 1959.
4. А. И. Караева. О фольклорном наследии караево-балкарского народа. Черкесск, 1961.

5. Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик, 1962.

6. Къарачай нарт сёзле. Черкесск, 1963. (Джыйгъан, джарашдыргъан Алийланы Солтан. Ал сёзню джазгъан — Хубийланы Осман).

7. Так сказали мудрецы. Нальчик, 1965.

8. Гочияланы Софья, Ортабайланы Римма. Эртде биреу бар эди. Черкесск, 1971.

* * *

Дерсни темасы: Нарт сёзле. «Ата джуртну, илмуну, билимни юсюнден».

Дерсни мураты: сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, нарт сёзлени джашауда магъаналарын айыртыу.

Дерсде окъуу керекле: альбом (нарт сёзлери болгъан). Таблица.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Классха соруула:

1) Гипербола деб неге айтадыла?

2) Ким окъур юй ишин?

Тетрадлада джазылгъан ишни тинтиу.

II. Этилген ишге багъа бериу, джетишдирмеген джерлерин джетишдириу (устаз).

III. Жангы дерс.

Нарт сёзлени юсюнден устазны ушагъы.

1) Сабийле, къаллай сёзлеге айтадыла нарт сёзле деб?

2) Нарт сёзле дегенни кесгин окъуу.

3) Окъулгъан нарт сёзлени сабийлеге кесгин окъуу, окъулгъанны магъанасын айыртыу.

IV. Бегитиу.

1) Нарт сёзле деб неге айтадыла?

2) Халкъгъа артыкълыкъ этгенлени юсюнден бу сёзледе не айтылады?

3) Адамлыкъгъа, джигер урунуугъа нарт сёзледе къаллай орун бериледи?

4. Нарт сёз бла «Нарт» дегенни къаллай байламлыкълары барды?

5. Сабийле, ким айтыр нарт сёзле: Ата джуртну юсюнден, билимни, илмуну юсюнден. (Сабийле билгенлерин айтадыла, устаз толтурады).

V. Таблица бла ишлеу. (Таблицада Ата джуртну, билимни, илмуну юсюнден нарт сёзле джазылыбдыла).

1. Тойгъан джерден туугъан джер ашхы.

2. Джуртубузда миллет кёб, иннет бир.

3. Ленинни иши — къадама.

4. Совет власть бизге келди, халкъгъа бирден тенглик берди.

5. Тюзлюкню джакъла, джуртунгу сакъла.

6. Байлыкъ билимде, билим этимде.

7. Илму — джашауну джолу; Илму — акъылны башы. Магъаналарын айтдырыу.

VI. Юйге иш. Нарт сёзле джазыб, юрениб келирге, соруулагъа толу джууабла берирге (эсде).

VII. Альбомда нарт сёзлени окъуу, тинтиу.

ЭЛ БЕРГЕН ДЖОМАКЪЛА (ЭЛБЕРЛЕ)

Къарачайлыла «эл берген джомакъ» дейдиле, малкъарлыла «элберле» дейдиле. Эки тюрлю айтыуда да магъана бирди.

Эл берген джомакъла адамланы сезимлерин ёсдюрюрге, ойлашдырыргъа болушадыла. Аланы юсюнден эм алгъа джазыб тебреген венгер алим Вильгельм Прёле болгъанды. Ол Къарачайда, Малкъарда айланганды, 1909 джыл Будапештде немец тилде къарачайлыланы, малкъарлыланы юсюнден джазгъан китабында алты джомакъны береди: «Тиш тюрбюнде мияла мынчакъ» (чабакъ), «Сууда тууады, джерде джашайды, анасын кёрсе, ёледи» (буз), «Биз анга къарай, ол кёкге къарай» (лампа).

«Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору» деген китабда эл берген джомакъланы юсюнден аслам джазылгъанды, ала кеслери да аслам берилгендиле, орус тилге кёчюрюлгендиле. Китабдан бир талайын келтирейик: «Къарангы бауда акъ кёзула» (тишле), «Джол джанында ач кючюк» (мурса), «Джерни джабхан ала кюйюз» (кёк бла джулдузла).

Эл берген джомакъла джазыучуланы чыгъармаларында да тюрбейдиле, джазыучула кеслери джазгъан джомакъла да бардыла.

Боташланы Абидат джазгъанда: «Узакъдан кызарады, мийикден узалады, кеси джурун кесекди, магъанасы уллуду» (байракъ). «Кёпюрсюз, джолсуз кел-

ген, не узакъда да хапарны къатынгдача берген» (радио). «Тынчлыгъы-тынгысы джокъду, санаб кюрешеди, бир белгили заманны джыйырма тёртге юлешеди» (сагъат). «Кеси джаза билмейди, джазыб а тауусулады» (карандаш). «Таууш этмей селешген, халкъгъа акъыл юлешген» (китаб). «Бурунчугъу сыза баргъан, акъылынгы толу салгъан» (перо).

Бир къауум эл берген джомакъда адам джангылырча къуралгъанла да тюбейдиле. Сёз ючюн, «садакъ тюз, оракъ муккур, туз ачы». Былайда адам билмей, бу не затды эке деб, излеб тебрейди. Бу джомакъны уа айтылгъаныча ангылаб къояргъа керекди: садакъ тюз болады, оракъ къынгыр, туз ачы боладыла.

ЛИТЕРАТУРА

1. Къарачай фольклор. Микоян-Шахар, 1940.
2. Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик, 1962.
3. *Гочияланы Софья, Ортабайланы Римма*. Эртде биреу бар эди. Черкесск, 1971.

* * *

Дерсни темасы: «Эл берген джомакъла».

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу. Эл берген джомакъланы суратлау, энчиликлерин ачыкълау.

Дерсе окъуу керекле: альбом (нарт сёзле джазылгъан).

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Классха соруула:

Устаз: 1) Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан?

2) Юйге не берилген эди, ким айтыр?

Сохта: Нарт сёзле джазыб келирге керек эди.

Устаз: Къаллай джашауну юсюнден джазаргъа керек эди?

Сохта: Эски джашауну юсюнден джазаргъа керек эди.

Устаз: Ким окъур юй ишин? (Сабийле окъуйдула, устаз болушады, талай нарт сёз айтады).

Устаз: «Бай билгенни джарлы да биледи» дегенни къалай ангылайсыз?

Сохта: Джарлы байдан аз билмейди, алай а

джарлыны джагъы джокъду. Джашау да, оноу да байны къолундады. Джарлыны уа билгенин айтыргъа да эркинлиги джокъду...

Устаз: Бусагъатда джашау кимге да тенгди. Хар ким къарыууна кёре ишлейди, урунады, кеси къыйынын табады. Закон тюзлюкню джакълайды. Конституцияны бегимлеринде айтылгъанча, хар адамны ишлерге, окъургъа, солургъа толу эркинлиги барды. Бизге бу джарыкъ джашауну ачхан Коммунист партияды. Партия — халкъны мыйысыды, джулдузуду.

Кёремисиз, нарт сёзлени джашауда къаллай уллу магъаналары барды! Нарт сёз — адамны эм иги нёгериди джашауда. Сиз нарт сёзлени кёб окъургъа, билрге керексиз. Нарт сёзле тилигизни бай, ариу этдиле, кёб затха тюшюндюреди.

II. Джангы дерс: Эл берген джомакъла.

Устаз: Бюгюн биз, сабийле, эл берген джомакъны окъурукъбуз, сюзерикбиз. Эл берген джомакъла адамны сезимин ёсдюрюрге, ойлашыргъа юретеди. Эл берген джомакъла халкъны тил байлыгъын ёсдюреди. Сёз ючюн:

— Бир атым барды да, мен минсем да, эл минсе да арымайды.

— Поезд болурму?

— Огъай.

— Самолет болурму?

— Огъай.

— Кеме болурму?

— Огъай.

— Билмейме, кесинг айт!

— Эл берсенг, айтырма!

— Хурзукну береме!

— Хурзукну игилиги — мени, аманлыгъы — ташдан, таудан кери, ол да неди десенг — кёпюр! (Бу джомакъ къагъытха джазылыбды).

Сабий «Кёпюр» деб къояргъа боллукъду, сабийден устаз толу джууаб излерге керекди. Диалог халда джазылгъаны себепли, грамматика джаны бла тинтерге боллукъду. (Диалогну къайтарыргъа).

1) «Бир атым барды да, мен минсем да, эл минсе да арымайды». Бу къаллай айтымды? (Сабийледен толу джууаб излеу, тинтиу).

2) Ким айтыр, сиз къаллай эл берген джомакъла билесиз?

(Сабийлеге эл берген джомакъланы айтдырыу, ала ны магъаналарын ангылатыу).

3) Билимни юсюнден ким айтыр эл берген джомакъла?

(Алтын болуб, саргъалмагъан, кюмюш болуб — агъармагъан, багъасына багъа джетмеген, артыкъ болуб киши атмагъан, кёзю кыйыб киши сатмагъан).

4. Сабийле, бу неди? Не алтын тюл, не кюмюш тюл, не сатылмагъан, не багъасына багъа джетмеген. (Сабийле да, устаз да сагъыш этедиле, айталмасала, устаз болушады). Акъылдан багъалы джукъ джокъду. Акъыл адамны джашауда тутуругъуду.

5) Зынтхы ашатмайма, къамчи бла урмайма, джерге ариу джатады, талай сагюнджю тартады.

Сёзлюк ишни бардырыргъа керекди устаз.

Зынтхы — овёс, сагюнджю — джюк.

Устаз: — Бу не затды? (Трактор — сабийлени таушлары чыгъар).

Устаз. Тюз айтасыз, алай а диалог халда бардырайыкъ ушакъны.

— Ат болурму?

— Огъай. Ат зынтхы ашайды.

— Ёгюз болурму?

— Огъай.

— Кёб джюк тартады.

— Трактор.

Устаз: Алгъын заманда трактор болгъанмыды? Джерни не зат бла сюргендиле? Иш дженгил къорагъанмыды?

Сохта: Алгъын заманда трактор болмагъанды, джерни ёгюзле бла, агъач къаладжюк бла сюргендиле. Бусагъатда трактор бла бир сагъатха сюрген джерни беш кюннге да сюрмегендиле ёгюзле бла.

Устаз: Кёремисиз, къралда техника кюч къалай уллуду. Кыйыын ишлени барысын техника этеди. Билимгизни къаллай бир ёсдюрге излесегиз, джашау аллай бир тынч боллукъду. Билген билимгизни джашауда хайырландыра билирге керексиз. Сабийле, биз бюгюн нени юсюнден окъудукъ?

Сохта: Бюгюн биз эл берген джомакъла бла шагърей болдукъ.

(Сабийледен толу джууаб излейди устаз).

III. Устаз оюм этеди джангы дерсни юсюнден.

IV. Юйге иш. «Бизни фольклорубуз» деген альбом-ларыгъызгъа элберле джазыб келигиз.

V. Тил ёсдюрюю.

1) Элберле, нарт сёзле джарашдырыб айтыу класс-да.

2) Хар айтылгъан таурух, нарт сёз, элбер не затха тюшюндюргенине оюм этерге.

VI. Хар этилген ишге багъа берну, оюм этиу.

Сюйюнчланы Азамат

ДЖАНГЫ ДЖОМАКЪЛА

Сюйюнчланы Алимни джашы Азамат 1923 джыл Джёгетейде кеси кыйыны бла джашагъан юйдегиде туугъанды.

Азамат белгили къарачай поэтлени бириди. Ол назмула, поэмала, очеркле, хапарла, повестле джазды. Уллу Ата джурт къазауатда болгъанды, 1957 джылдан бери КПСС-ни члениди, 1966 джыл СССР-ни джазыучуларыны Союзуна член болгъанды.

Сюйюнч улу 1960 джыл Къабарты-Малкъар университетни филология факультетин бошагъанды, талай джылны устаз, школну директору, районону тамадасы болуб ишлегенди. Арт джыллада Къарачай-Черкес пединститутда ана литературадан тамада устаз болуб ишлейди.

Бешинчи классны окъуу китабына Азаматны «Алтын къач», «Джигер къолла», «Карачаевск — шохлукъ шахар», «Кёб джаша» деген чыгъармалары киредиле.

Азаматны творчествосу бла сохтала биринчи классда огъуна шагърей боладыла: «Ана тилим», «Джаз келди», «Ата джуртум», «Къарачай» деген назмулары окъуладыла аны. Экинчи классда «Анам» деген назмусу, ючюнчю классда «Кёгюрчюнле» деген назмусу окъуладыла.

Азаматны биринчи назму китабы («Къобанны мынчакълары») 1959 джыл чыкыгъанды. Алай а аны аты къарачай литературада 1941 джылдан бери белгилиди. Ол джыл Микоян-Шахарда М. Ю. Лермонтовну талай чыгъармасы къарачай тилде энчи китаб болуб чыкыгъандыла. Анда «Бюсюреу», «Къама», «Тау башла» деген назмуланы Азамат кёчюргенди.

Биринчи китабында Азамат партиягъа, Лениннге,

шохлакыгъа, урунуугъа, табиغاتха атаб талай назму джазады. «Ата джуртум» деген назмусунда бютеу Совет Союз аны туугъан элича багъалы болгъанын айтады.

Сюйюнч улуну табиغاتха терен суймеклиги танылады. «Къарачай шахарыма» деген назмусундан:

Къобан суу бла Теберди
Къучакълашыб ётелле,
Толкъунлары джылтыраб,
Суу мынчакъла бюркелле.

Былай къараб кёргенимде
Къобанны мынчакъларын,
Бу суугъа бауурланыб,
Келди мени къучакъларым.

Китабны атына «Къобанны мынчакълары» деб бу куплетде тизгин бла аталгъанды.

«Махар» деген назмудан:

Суугъа ийилиб,
Акъбел къайын.
Агъарады
Эртден сайын.

Азаматны экинчи китабы «Адамлыкъ» повестле бла хапарладан къуралыбды. Бу китабда «Халал джюрекле» деген повесть басмаланганды. Анда къазауатны къыйынлыгы да, халкъланы шохлакылары да кёрюнедиле.

«Эки сурат» деген хапарны Азамат джашауда керти болгъан затладан алыб джазгъанды. Анда айтылгъан адам атла тюрленмей берилгендиле, джерлени атлары да тюрленмей джазылгъанды.

«Къарнаш таула» деген китабында (1967) Азамат рахатлыкъны, тюзлюкню юсюнден талай назму джазгъанды. Сюйюнч улуну «Илкер» деген китабына (1973) ары дери басмаланган назмулары да киргендиле. Мында биринчи орунну Ата джуртха суймеклик алады. «Джуртум» деген назмуда: «Сен болмасанг, Ата джуртум, мени да болмаз эди эркин ургъан джюрегим», — деб джазады. «Джырым» деген назмусунда былай айтады:

Джазгъанма, джазама мен,
Эндид джазарым,
Сенсе, сен, Ата джуртум,
Мени баш джырым.

Азамат Ленинни юсюнден талай назму джазгъанды. Бу китабда басмаланган «Ленинни Мавзолейинде» деген назмуда Ленинни юсюнден энтда бир башха тюрлю терен магъаналы джазады. Юлгюге эки строфаны келтирейик:

Келген адам тул-тубан,
Ленин, сени кёрюрге,
Быллай бир шоху болгъан
Амал джокъду ёлюрге.

Ташыйды инсан толкъуну
Ленинге халкъ суймеклик.
Ленин, сенден башланады
Бу ёмюрде игилик.

Поэтни джюреги бютеу дуняда кыйынлыкълагъа кюеди. «Хиросима» деген назмусунда ол атом бомбаны кыйынлыгъын терен суратлагъанды. Назмудан бир кесегин келтирейик:

Атом бомба атылыб,
Титирейди дуния,
Кёк да эки джарылыб,
Къуюлады элия.

Джер юсюнде хар инсан,
Сюе эсе джашаргъа,
Муну эшитген хар бир джан
Боллукъмуд тынч джукъларгъа?!

Совет халкъ, бютеу дуняда адамла тынч джукълар ючюн, атом сауут къурусун, башха аскер кючлени да аз этейик деб кюрешгенинден устаз хапар айтыргъа керекди.

«Бухенвальдны къонгурау» деген назмуда поэт фашистлеге налат береди. Бухенвальдны къонгурау тауушу анга от печледе термилиб ёлгенлени ауазларыча эшитиледи. Назмуну поэт 1969 джыл Веймар шахарда джазгъанды.

Совет республикаланы юсюнден Азамат талай назму джазгъанды, артыкъ да бек Украинаны юсюнден. Сёз ючюн, «Украина», «Тарас Шевченкогъа», «Таврия», «Таурухлу тачанка», «Украин топракъ», «Тейри кылыч», «Мюрзеу».

Азаматны суймекликге аталгъан талай лирика назмусу барды. Анга лирик деб бош айтмайдыла. Ли-

рика назмулары окъуучуланы джюреклерине артыкъ да дженгил джол табадыла.

Азаматны талай назмусу, макъам салыныб, джыр болуб джырланадыла. Сёз ючюн, «Къарачай», «Совет Союзу Джигити Багъатырланы Харуннга», «Къарачай шахарыма», «Сакълайма», «Кёгала», «Сени кёзлеринг», «Алтын джумарыкъ», дагъыда башхала. Поэтни «Ууанык» деген джыры берне-къалын дегенча эски-чирик адетлеге къаршчы джазылгъанды.

Азаматны талай назмусу орус, украин тиллеге кёчюрюлгендиле. Ол Аппаланы Хасанны творчество джолундан уллу илму иш джазгъанды, къарачай литературадан школлагъа программаланы джарашдыргъанланы, окъуу китабла джазгъанланы бириди Азамат.

ЛИТЕРАТУРА

Азаматны кесини китаблары

1. Къобанны мынчакълары. Черкесск, 1959.
2. Адамлыкъ, Черкесск, 1966.
3. Къарнаш таула. Черкесск, 1967.
4. Илкер. Черкесск, 1973.

Джыйымдыкъ китабла къарачай тилде

1. Джанкъылыч. Черкесск, 1964.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.
3. Мийикге. Черкесск, 1974.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла:

1. Верность. Ставрополь, 1972.
2. Тепли скарби (Теплые сокровища). Симферополь, 1972, (украин тилде).

Азаматны творчествосуну юсюнден:

1. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
2. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.

Хубийланы Осман

МЕН КИММЕ?

Хубийланы Ахияны джашы Осман 1918 джыл 17 февралда Огъары Тебердиде кеси кыйыны бла джашагъан юдегиде туугъанды.

Сохтала экинчи классда Османны «Аслан», «Къач», «Пионер», «Къар джауады», «Саулагъа борч», «Джарыкъ май». «Къызыл галстук», «Ата джуртум», «Тенгиме», «Таякъ джангур», «Аскерге ашырадыла», «Джелимаууз», ючюнчю классда «Кюзлюк», «Джарашыурукъ ючюн», «Башчы болуб сен къурагъан партия» деген чыгъармаларын окъуйдула.

Хубийланы Осман назмула, поэмала, очеркле, халпарла, повестле, романла джазады. Ол 1938 джылдан бери СССР-ни джазычуларыны Союзуну члениди. 1956 джыл КПСС-ге членнге киргенди. Школда устаз болуб талай джылны ишлегенди, «Ленинни байрагъы» газетни бълюмюню тамадасы, джазычуланы область организациясыны консультанты, радиокомитетни баш редактору болуб ишлегенди. Арт джыллада джазычуланы область организациясыны джууаблы секретарыды.

1939 джылдан башлаб, Совет Аскерде къуллукъ этгенди, Уллу Ата джурт къазауатда ауур джаралы болгъанды, литературада джетишимлери ючюн «Хурмет белгиси», «Халкъланы шохлугъу» орденле бла саугъаланнганды.

Аны биринчи назму китабы — «Комсомол джырла» — 1936 джыл чыкъгъанды. 1957 джыл орус тилде «Время» деген назму китабы басмаланнганды. Османны творчествосунда эм уллу орун алгъан аны «Аманат» деген юч китаблы повестиди. «Аманатны» биринчи китабы 1959 джыл басмаланнганды, экинчи китабы — 1961 джыл, ючюнчю китабы — 1965 джыл.

Ал эки китабында къазауат джылланы юсюнден джазылады, ючюнчю китабда къазауатдан сора джашау суратланады.

1963 джыл Османны «Ант» деген назму китабы чыгъады. Ол китаб талай бълюмден къуралгъанды: «Сюйюмлю джуртум», «Къанлы кюнде къанатым»,

«Джашлыкъ джашнайды», «Халкъ айтыуладан», «Кемликге тѳзме».

«Танг атды», «Ленини джыры», «Биргенгебиз, партия», «Заман», «Сюйген джуртумда» дегенча белгили назмулары биринчи бѳлюмде басмалангандыла.

«Биргенгебиз, партия» деген назму быллай строфа бла бошалады:

Къарнаш этиб джуртубузну халкъларын,
Джарыкъ джолну сен элтесе хорламгъа.
Мийик тутуб Ленини байрагъын,
Биз кѳллениб, таукел барабыз алгъа.

«Къанлы кюнде къанатым» деген бѳлюмде назмула Уллу Ата джурт къазауатха аталгъандыла. «Къанлы кюнде къанатым» деген назму эмда «Сен къутхардың» («Шохлукъ») деген поэма Османни бек иги чыгъармаларыны бирлеридиле.

1966-чы джыл Хубийланы Осман «Адамла» деген повестни джазгъанды. Анда къазауатны къыйынлыгъындан атасын-анасын тас этген сабийни джазыуу, джашауу толу кѳрюнеди.

1968-чи джыл джазыучуну назмуладан, поэмадан, хапарладан къуралгъан «Мурат» деген китабы чыгъады. 1967-чи джыл Осман Сирияда, Ливанда болгъанды. Ол къралланы юслеринден джазгъан назмулары «Араб джоллада» деген бѳлюмге киргендиле. Аны «Блей» деген поэмасы Сирияда Блей деген къарачай элни аты бла аталгъанды.

Сирияда урунган халкъны инджиуюн кѳрюб, автор инджийди эмда поэмасын былай бошайды:

Джукълатмайды хапарынг мени,
Джюрегим мыдыхча кюйгенлей...
Къалай къоюб кеталдым сени,
Къум тюзледе ахсынган Блей.

1969 джыл Османни «Джукъусуз кечеле» деген романы чыкъгъанды. Китабда баш орунну устазлыкъ ишле аладыла.

Къазауатны ууу, къыйынлыгъы Хубий улуну къозгъагъанлай, сагъышландыргъанлай турадыла. 1971 джыл аны къазауат темагъа джазылгъан «Дерт» деген повести чыгъады.

Джыл джылдан Османни тематикасы кенгергенден кенгере барады. 1974 джыл чыкъгъан назмула бла ха-

парладан кѳуралгѳан «Джылла» деген китабында «Адлер», «Тбилиси», «Баку» дегенча назмула басмаланнгандыла.

1971 джыл Осман Турцияны талай шахарында болганды. Анда кѳрген затларыны юсюнден джазгѳан статьялары бу китабда берилгендиле. «Сабий кѳзле» деген назмуда ол, башха кечинмеги болмай, кѳолуна щетка алыб, ары-бери озгѳанладан, кетгенден-келгенден аякѳ кийимлерин ариулатырыкѳ болурму деб, джолгѳа чыгѳыб тургѳан сабийлени юсюнден джазады:

Джууукѳлашдым мен кѳатларына,
Эшитдирмелле сынгар сѳзлерин:
Умут этиб кѳаралла манга
Сабийлени мыдах кѳзлери.

«Туугѳан джерим» деген назму китабына Хубий улуну арт джыллада джазгѳан назмулары киредиле.

«Сѳлешедиле таула» деген китаб (1978) Османны 60-джыллыгѳына аталыб чыкѳгѳанды. Анда болгѳан чыгѳармала, хазна кѳалмай, авторну башха китабларында басмалана келгендиле. Бу китабда аны назмулары, орус, украин, дагѳыда башха тилледен талай назму, хапар бардыла. Сѳз ючюн, Пушкинден, Шевченкодан, тегей поэт Хетагуров Костадан, Чеховдан, Маяковскийден, хачыпсы поэтледен Д. Гулиядан, Шинкубадан, адыгей поэтледен — Машбашдан, Кадагатѳадан, кѳабарты джазыучуладан—Шогенцуков Адамдан, Кешоков Алимден. Хетагуров Костаны «Джугѳутурлагѳа уугѳа барыу» деген хапары, Осман кѳчюрюб, энчи китаб болуб чыкѳгѳанды.

Османны «Келинни бедизи» деген пьесасы эскичирик адетлеге кѳаршчы джазылгѳанды. Пьеса «Танг джарыкѳ» деген джыйымдыкѳ китабда басмаланнганды.

Османны талай заты орус тилге кѳчюрюлюб, газетледе, альманахлада, журналлада чыгѳа тургѳандыла. Энчи китаб болуб «Время» деген назму китабы, «Люди» деген повести басмаланнгандыла.

Авторлары Осман болгѳан джырла аз тюлдюле. Сѳз ючюн, «Ленинни джыры», «Заман», «Сюрючюню джыры», «Джолла», «Кѳайсыбызгѳа сѳлешгин», «Эгечле» — бютеу да 40-дан атлайдыла. Османны сѳзлерине Кѳочхарланы Марат «Хорлам кантата» бла «Той сюита» джазгѳанды.

ЛИТЕРАТУРА

Хубийланы Осман кеси джазгъан китабла (къарачай тилде):

1. Комсомол джырла. Нарсана, 1936.
2. Аманат. (Биринчи китаб). Черкесск, 1959.
3. Аманат. (Экинчи китаб). 1961.
4. Аманат. (Ючюнчю китаб). Черкесск, 1965.
5. Ант. Черкесск, 1963.
6. Адамла. Черкесск, 1966.
7. Мурат. Черкесск, 1969.
8. Джукъусуз кечеле. Черкесск, 1969.
9. Дерт. Черкесск, 1971.
10. Джылла. Черкесск, 1974.
11. Туугъан джерим. Черкесск, 1976.
12. Сёлешедиле таула. Черкесск, 1978.

Османны орус тилде чыкыгъан китаблары:

1. Время. Черкесск, 1957.
2. Люди. Москва, 1974.

Къарачай тилде джыйымдыкъ китабла:

1. Джашауубузну байрагъы. Фрунзе, 1956.
2. Таза джюрекден. Фрунзе, 1957.
3. Джилтинле. Алма-Ата, 1957.
4. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1958.
5. Биринчи атламла. Черкесск, 1958.
6. Алчыла. Черкесск, 1961.
7. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1964.
8. Танг джарыкъ. Черкесск, 1977.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла:

1. Горный поток. Черкесск, 1958.
2. Свет дружбы. Черкесск, 1963.
3. Журнал «Дон». Ростов-на-Дону, 1973, № 4.
4. В семье единой. Черкесск, 1978.

Османны творчествосуну юсюнден литература:

1. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.
2. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1963.

3. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.

4. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1966.

5. Н. Кагиева. Судьба страны — судьба твоя. Черкесск, 1973.

6. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.

7. Сыны обновленных гор. Черкесск, 1974.

* * *

Дерсни темасы: «Джангы джомакъла». (Сюйюнчланы Азамат). «Мен кимме?». (Хубийланы Осман).

Дерсни мураты: кесгин окъутуу, тил байлыкъны ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: магнитофон, «Эл берген джомакъла» джазылыб.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишлерине къарау.

1) Юй ишигизде ангыламагъаныгъыз бармыды?

2) Ким айтыр, нарт сёзле деб къаллай сёзлеге айтадыла?

3) Нарт сёзлени джашауда хайырлары.

4) «Шохайчыкъла» деген джомакъда не зат ачыкъланады? Магнитофонга тынгылау.

(«Шохайчыкъланы» диалог халда хапарын айтдырыу).

II. Джангы дерс.

1) Литература элберлени юсюнден устазны ушагы:

«Джангы джомакъла», «Мен кимме?»

а) кесгин окъуу («Кёб джаша» деген эл берген джомакъ);

б) сёзлюк иш: Къапчыкъ — къапчыкъны кёрдюрюу, неден этилгенин, неге джарагъанын айтыу. Бусагъатда къапчыкъны орнуна не затла джюрютюледиле?

Май этед — джау этеди, сабыр — басымлы, шош, оюмлу, д. а. к.

в) Джомакъны хар кесекчигин тинтиу.

2) «Мен кимме?» деген эл берген джомакъны сююу.

Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады.

3. Сабийлеге кесгин окъутуу.

4) Эл берген джомакъны хар кесекчигин соруу халда тинтиу, атла атау.

Устаз: Бу эл берген джомакъда къат-къат чепкенле не затладыла?

Сохта: Китабны къагъытлары.

Устаз: «Чепкенлерим къара бла джасалгъандыла» деб неге айтады?

Сохта: Чепкенлери — китабны бетлери, къара бла джасалгъандыла — къара харифле, д. а. к.

Устаз: Сабийле, бюгюн биз джангы элберле окъудукъ. Сёлешген заманда ариу, бай тил бла сёлешир ючюн, сиз кёб затха юренирге, билирге керексиз. Джомакъны, нарт сёзню, таурухну кёб билсе, адамны тили бай боллукъду. Адам сёзюнге суйюб тынгыларыкъды, сейирсиниб бай, ариу тил бла сёлешгенинге.

III. Энци иш.

Биринчи къауум — «Кёб джаша» деген джомакъдан шохлукъну, рахатлыкъны юсюнден айтылгъан джомакъны азбар этеди.

Экинчи къауум — китабны юсюнден суйген джерин азбар этеди. («Китабны бетлери», «харифле», «китаб»).

Ючюнчю къауум — малчылыкъны, урунуу, билимни юсюнден билген, суйген джомакъларын джазады. (Этилген ишни тинтиу).

IV. Юй иш. Джомакъланы бирин азбар этиб келирге (джаратханына кёре «Джангы джомакъла», «Мен кимме?»).

V. Магнитофонга тынгылау (тюрлю-тюрлю ауазла бла джазылыб, магнитофонда эл берген джомакъла, таурухла, нарт сёзле болургъа керекдиле хар устазда).

1. Эски эл берген джомакъла къайсыладыла?

2) Джангы джомакъла къайсыладыла?

VI. Устаз да, сабийле да оюм этедиле этилген ишге.

Джаубаланы Хусей

САБИЙЛЕГЕ КЪОНАКЪГЪА КЕЛГЕНДИЛЕ ДЖОМАКЪЛА

Джаубаланы Мухаджирни джашы Хусей 1936 джыл Тёбен Тебердиде туугъанды. Эл школну бошагъандан сора Совет Аскерде къуллукъ этгенди. Андан бери «Ленинни байрагъы» газетни редакциясында ишлейди.

Хусейни творчеству бла сохтала биринчи классда

«Кюз артында», «Къара шкилди», «Биз октябрёноклабыз», «Октябрны туудукъчукларыбыз», «Нызычыкъ», «Акъ белли», «Ленинге», «Рахатлыкны белгиси», «Эгизле» деген назмуларын, экинчи классда «Биз пионерле боллукъбуз», «Кел, кел, ойнайыкъ», «Джангы джыл», «Башы таракълы», «Омакъ къонакъ» деген чыгъармаларын, ючюнчю классда «Пионерле барадыла Ленинге», «Бизде адет алайды», «Ёхтемликни эсгертмеси», «Къач» деген назмуларын окъуйдула.

Хусей 1957 — 58 джыллада, аскерде къуллукъ этген заманында огъуна, назмула джазыб тебрегенди, аны биринчи назмулары ол джыллада газетледе басмалангандыла.

Хусей назмула, поэмала, очеркле, балладала джазады. Биринчи китабы — «Атамы сёзю» — 1963 джыл чыкъгъанды. Аны тематикасы кенгди, суратлау джанындан усталыгъы ачыкъ танылады. Китаб Ленинге аталгъан назмудан башланады.

Белгилиди сени атынг
Саулай джерге,
Барад ишинг, тутхан затынг,
Таймай ёрге.

Айтхан сёзюнг чыракъ болуб
Джолубузда,
Сыйлы атынг байракъ болуб
Къолубузда.

«Атамы сёзю» белгили назмуланы бириди. Ата сёзге назмуда терен магъана бериледи. Хусей андан сора назму джазмай къойса да, литературагъа кирлик эди.

Китабда урунуугъа аталгъан талай назму барды. Поэтни экинчи назму китабы — «Нюзюрюм» — 1966 джыл басмаланганды. Поэт кесин халкъны аллында борчлугъа санайды, аны борчу уа — окъуучугъа иги сёз айталса, ол айтхан сёз адамлагъа джараса:

Насыблыма, ол сёзюм
Джюреклеге орналса,
Бир кёзюуде, бир чакъда
Сизге нёгер болалса.

Хусейни «Кюзгю» деген китабы (1969) назмула бла балладаладан къуралыбды. «Шууулдайдыла наратла» деген китабы литературада кесине тыйыншлы орун алгъанды. Ол эки бёлюмден къуралыбды. Биринчи

бѣлюю «Мамырлыкъгъа — алгъышым, къазауатха къаргъышым», экинчи бѣлюю — «Сабийлеге къонакъгъа келгендиле джомакъла».

Китаб «Джерни джарыгъы» деген белгили поэма бла башланады. Аналагъа, аталагъа суймекликни юсюнден Хусейни талай назмусунда айтылады. «Аналаны кѣзлери» деген назмуну ол былай башлайды:

Эм татлы джыр
Къайсы болур дуньяда? —
Аналаны
Учдургъан сѣзлери.
Эм джарыкъгъа саналгъан а не затды? —
Тюрсюнлери, кѣзлери.

Хусейни сабийлеге аталгъан назмулары отузгъа джетишедиле. Ала сабий литературада тыйыншлы орун аладыла.

Хусейни талай назмусуна макъам салыныб, ала джыр болуб джырланадыла. Сѣз ючюн, «Шохлукъ», «Булбул», «Эки джюрек», «Наратла», дагъыда башхала.

Поэтни башха тиллеге кѣчюрюлген назмулары бардыла, ол орус, украин тилледен ана тилге талай назму кѣчюргенди.

Джауба улу иги кесек баллада джазгъанды. Аланы бири — «Ёлюмсюз». Ата джурт ючюн джанын берген поэтге-аскерчиге — Орусланы Махаметге — аталгъанды.

«Ётгюр къуш бла шайтан джел» деген баллада Ата джуртха, туугъан къралына, халкъгъа суймекликни юсюнден джазылгъанды. Балладаны аягъын поэт былай бошайды:

Мен джазама муну ётгюр къушлагъа —
Тузакълыкъны хорлаб чыкъгъан джашлагъа,
Ата джуртун башха джуртха сатмайын,
Хорлам ючюн кюрешиюню атмайын,
Джуртун излеб, анга къайтыб келгеннге.
Инсан тюлдю Ата джуртун тас этген.
Хорланмайды тюзлюк ючюн кюрешген.

«Сѣлешедиле ёлген солдатла» деген баллада къазауатха къаршчы джазылгъанды. Ёлген солдатла аны джюрегин къозгъайдыла, тынчлыкъ бермейдиле, рыхатлыкъ ючюн кюрешге чакъырадыла. Балладаны аллы былай башланады:

Бара-барыб тюзлени, чегет талаланы,
Кёргенмисе, тенгим, сен солдат кьабырланы?
Билемисе аланы минг-минг болгъанларын,
Тауда, ташда, сууда да тюбоб кьалгъанларын?
Буруу болуб душманнга, джерде джатханланы
Эшитгенмисе, тенгим, сен бизге айтханларын?

Балладаны аягъы былай бошалады:

Ёлген солдат, байрагъынгы тутуб ёрге,
Ант этеме аны сыйын тюшюрмезге! —
Не ючюн десенг, мен урушка кирмесем да,
Сен кёргенча, кыйынлыкъла кёрмесем да,
Къышхы кече окопада кьалмасам да,
Ваууруму джанган отха салмасам да,
Ёлжюклени юсю бла ётмесем да,
Джуртум ючюн джаш кьанымы тёмесем да,
Сабийликде сынагъанма ачы затны —
Аталаны алыб кетген кьазауатны.
Гитчеликден юреннгенме чыдаргъа да,
Джыламайын белни кьаты кысаргъа да.
Кыйынлыкъда чыныкьгъанма, кьатханма мен,
Кьазауатха кьаршчы туугъан солдатма мен.

ЛИТЕРАТУРА

Джаубаланы Хусейни кесини китаблары:

1. Атамы сёзю. Черкесск, 1960.
2. Ньюжорюм. Черкесск, 1966.
3. Кюзгю. Черкесск, 1969.
4. Шууулдайдыла наратла. Черкесск, 1971.
5. Чагъадыла балийле. Черкесск, 1975.

Къарачай тилде джыйымдыкъ китабла.

1. Джарыкъ джолда. Черкесск, 1960.
2. Шохлукъ. Черкесск, 1962.
3. Джанкылыч. Черкесск, 1964.
4. Излем. Черкесск, 1978.

Джауба улуну творчествосуну юсюнден.

А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.

* * *

Дерсни темасы: «Сабийлеге кьонакьгъа келгендиле джомакъла» (Джаубаланы Хусей).

Дерсни мураты — Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, джашауну, илмуну, техниканы кюнден кюннге ёсююн ачыкълау,

Дерседе окъуу керекле: эпидиаскоп, альбом.
Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Классха соруула: 1) Юй ишден сорлугъу болгъан бармысыз?

2) Ким айтыр, юйге не берилген эди?

Сохта: Юйге Хубийланы Османни «Мен кимме?», Суйюнчланы Азаматны «Джангы джомакъла» деген чыгъармаларыны бирин азбар этиб келирге берилген эди.

(Устаз юй ишни 2 — 3 сохтагъа сорады).

3) Соруула: Эл берген джангы джомакъланы халкъ джомакъландан башхалыкълары неди?

Шохлукъну, китабны, билимни юсюнден къаллай джырла, назмула, нарт сёзле билесиз? (Сабийле Джаубаланы Хусейни «Шохлукъ» деген джырын джырлайдыла, кёб назмула, нарт сёзле айтадыла).

Устаз. Сабийле, бек кёб назму, джыр, джомакъ этилгенди бизни бу алакат, мелхум джашауубузну юсюнден. «Шохлукъ» деген джырны джазгъан Джаубаланы Хусей сизге алакат джомакъла да джазгъанды — «Сабийлеге къонакъгъа келгендиле джомакъла». Бу джомакъда Хусей нени джазады, не затланы ачыкълайды? Иги, эс бёлюб тынгылагъыз! Устаз джомакъланы кесгин окъуйду, сабийле тынгылайдыла).

II. Сабийле китабны сорууларына толу джууабла хазырлайдыла.

1) «Рахатлыкъны белгисини» юсюнден сиз къаллай джыр, назму билесиз?

Сохта: Мен Хубийланы Османни «Акъ кёгюрчюн» деген назмусун билеме (билген назмусун азбар айтады).

Устаз: Сабийле, бу назмуну къайсы тизгинлерин, нек джаратасыз?

Сохтала: Джашчыкъ терилрге унамагъанын: «Кёгюрчюнюмю джокъду багъасы...», д. а. к.

Устаз: Нек унамады джашчыкъ кёгюрчюнню сартаргъа? Не уа багъасы нек джокъду кёгюрчюнню?

Сохта: Ол рахатлыкъны белгисиди. Рахатлыкъны джокъду багъасы.

2) Совет адамла электрокюч бла къалай хайырланадыла? (юйде, промышленностда).

Сохта: Электрокюч бла юйледе чыракъла джанадыла, холодильникле, телевизорла ишлейдиле, юйле

джылынадыла, тирменле айланадыла, заводлада станокла ишлейдиле.

3) Сабийлеге джомакъланы кесгин окъутуу, магъаналарын айтдырыу.

III. Юйге иш. 1) Кесгин окъуб, сайлагъан джомакъларын азбар этиб келирге. 2) Бу джомакъларга джууукъ назмула, джырла юрениб келирге.

IV. Эпидиаскоп бла ишлеу. Техниканы ёсюю.

1) Электрокючню къаллай магъанасы барды джашауда?

2) Бизни областда къаллай ГЭС-ле ишленедиле? (Устаз сабийлеге болушады, толу джууабла излейди).

V. Этилген ишге багъа беруу, оюм этиу.

Ёртенланы Азрет

БАЙ БЛА ДЖАРЛЫ

Аууз халкъ творчестводан берилген чыгъармаладан сора дерс къарачай литератураны ал башлагъанланы биринден — Ёртенланы Азретден башланады. Алай а устаз, дерсни Азретни «Бай бла джарлы» деген чыгъармасындан башлаб къоймай, 1920-чы джылланы литературасында тохтаб, хапар айтыргъа керекди. Ары дери джазыу литературасы болмагъан халкъда литератураны туугъаныны бек уллу магъанасы болгъанын ангылатыргъа тыйыншлыды.

Андан сора 1930 — 1970 джылланы литературасындан къысха хапар айтыргъа керекди. 1920-чы джылла джангы совет джашауну ал джылларыдыла. Ана тилде газет 1924 джыл 19 октябрдан чыгыб башлайды. Эм алгъа газетни аты «Таулу джашау» болганды, 1929 джылдан — «Таулу джарлыла», 1934 джылдан — «Къызыл Къарачай», эндиги аты уа «Ленинни байрагыды».

Ана тилде суратлау литературадан биринчи болуб, Къаракетланы Иссаны «Джангы джырла» деген китабы чыгъады. Литературада ол джыллада кёб адам ишлемегенди. Газетде Боташланы Абидатны, Къаракетланы Иссаны, Ёртенланы Азретни, Хубийланы Исламны (Ислам Къарачайлыны), Батчаланы Абдул-Керимни, Гебенланы Гемманы, дагъыда башхаланы джазгъанлары басмалангандыла. Бир талай чыгъарма орус тилден кёчюрюлгенди.

1926 джыл Биджиланы Асхат «Билим» деген китабны чыгъарады. Китабда Асхатны кесини, дагъыда башхаланы чыгъармалары басмалангандыла.

1927 джыл Ёртенланы Азретни «Джангы джырла», 1929 джылда уа «Эркинликни джилтинлери» деген китаблары чыгъадыла.

1930-чу джыллада къарачай литературагъа джангы атла къошуладыла. Байкъулланы Даут, Эбзеланы Шахарбий, Аппаланы Хасан, Бостанланы Хасан, Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар, Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат, дагъыда башхала. Къарачай литературада хапарла, повестле, роман да басмаланадыла.

1940-чы джылланы бютеу литературасы фашизмге къаршчы джазылгъанды. Къазауатны заманында къарачай джазыучула барысы кеси разылыкълары бла Ата джуртубузну сакъларгъа кетедиле. Фронтдан сау къайтханла: Байкъулланы Абдул-Керим, Хубийланы Осман, Къобанланы Дагир, Суююнчланы Азамат, Эбзеланы Шахарбий.

Бизни бюгюнню насыб джашауубуз ючюн джаугъа къаршчы кюрешде къарачай поэтле Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут, Бостанланы Хасан, Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар джан бергендиле.

1950 — 1970 джыллада къарачай литература уллу ёсгенди. Байрамукъланы Халиматны, Хубийланы Османни, Къобанланы Дагирни, Байчораланы Магометни романлары чыгъадыла. Литературагъа кёб джангы автор къошулады: Суююнчланы Азамат, Эбзеланы Ханафий, Джаубаланы Хусей, Хубийланы Назир, Лайпанланы Сеит, Батчаланы Мусса, Къоркъмазланы Кёккёз, Чотчаланы Магомет, дагъыда башхала.

Талай къарачай авторну чыгъармалары Черкесскеде, Ставропольда, Москвада орус тилде чыгъадыла. Эки тилде да талай джыйымдыкъ китаб чыгъады.

Тёртюнчю классда къарачай литературадан биринчи дерс берген заманда бютеу къарачай литератураны юсюнден терен хапар айтыргъа керек тюлдю, алай а талай сёз айтыргъа тыйыншлыды.

Андан сора Ёртенланы Локъманни джашы Азретни творчествосуну юсюнден хапар айтыргъа керекди. Азрет 1907 джыл Къартджуртда туугъанды. Экинчи классда аны «Туугъанды ол ёлмезге», «Таулуну ауузун-

дан», «Сегизинчи мартда», ючюнчю классда «Эски заман», «Сабийликде», «Джаз» деген чыгъармаларын окъуйдула.

Ёртенланы Азрет къарачай литератураны тамалын салгъанланы бириди. Азрет жангы джашауну тюз ангылагъанды деб къоймакълыкъ азлыкъ этерикди. Ол кесини творчествосунда баш ишге жангы, эркин, тенглик джашауну насыбын, эски джашауну заранын халкъгъа ангылатыуну санагъанды. Аны биринчи басмаланган назмусуну аты «Октябрь байрамы» дебди. Ол назму 1926 джыл Азретни «Жангы джырла» деген китабында чыгъады. 1929 джыл «Эркинликни джилтинлери», 1930 джыл динни халкъгъа зараныны юсюнден статьяла джазады, назмуларында алагъа кёб орун береди.

1931 джыл Ёртен улу «Насра Ходжаны хапарлары», «Диннге къаршчы окъуу китаб», «Джангы джырла» деген китабланы басмалайды.

1934 джыл Азрет «Сафият» деген поэманы «Къызыл Къарачай» газетни талай номеринде басмалайды. Ол джыл Азретни «Джырла бла поэмала» деген китабы да чыгъады.

Кесини заманына кёре, Азрет иги билим алгъан адам болгъанды.

Симферопольда педтехникумда орус, араб, тюрк тилледе китабла окъугъанды. Аны творчество джолуна керти болушлукъ этген орус литература болады.

Биринчи китабында огъуна поэт джер юсюнде инджилиб, унугъуб, тер тегюб ишлегенлеге сагъыш этеди, алагъа поэтни джаны ауруйду. Ол затны юсюнден Азрет «Темирчини тюшю» деген назмуда джазады.

Халкъны алгъын заманда мутхуз джашауун Азрет «Шаркъ тиширыуну айтхан сёзлери», «Не ючюн туудукъ?» дегенча назмуларында кёргюзтеди. Азретни бютеу творчествосун алыб къарасакъ, аны асламысында эскилик бла жангылыкъны къаршчылыгъын суратлайды. Байла бла дин башчыла халкъны джашауун мутхуз этиб тургъанларын Азрет кёб назмуда кёргюзтеди. Аны эм белгили чыгъармасы «Сафиятда» да байла бла дин башчыла бир иннетде болгъанларын кёребиз.

«Эски заман» деген чыгъармасында бир строфаны келтирирге тыйыншлыды:

Эски заман, эски заман!
Кюнсюзю эмген заман,
Джарлыны джанын, саулай элтиб,
Кёрге кёмген заман.

Поэт энди джашау тамырындан тюрленнгенин, заманны тюрленнгенин, джангы джашау адамны да тюрлендиргенин айтады. Авторну кесин поэт этген, аны джырлатхан да джангы заманды. «Башладым» деген назмусу бла билдиреди Азрет аны алайлыгъын.

Къарачай литератураны ёсюмюне Азретни уллу болушлугъу болгъанды.

«Бай бла джарлы» чыгъармада къайсы заманны юсюнден сёз баргъанына эс бёлюрге керекди. Былайда сёз Совет властны ал джылларындан, НЭП-ни заманындан барады. Поэма 1928 джыл июнда джазылгъанды.

Азрет кеси эски джашауну да, джангы джашауну да сынагъан адамды. «Бай бла джарлы» деген чыгъармадан дерсни башлай, джалчылыкъны юсюнден халкъ джырлада не айтыла келгенине къараргъа керекди. Эски заманлада тенглик, тюзлюк болмагъаны кёб эски джырда айтылады. Сёз ючюн, «Къобанланы Элмырза», «Джагайланы Майыл», «Хасанны джыры».

Азрет «Джалчысын сойгъаннга» деген чыгъарманы джазгъанды ол темагъа. Джалчысын ёлтюргенни юсюнден Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романында, Къаракетланы Иссаны «Джумдурукъ бла джалчы» деген поэмасында да окъуйбуз.

Бу чыгъармаланы юслеринден дерсде толу айтылсын демейбиз, алай а устаз, дерсге хазырлана, бу затланы эсде тутаргъа керекди.

— Чыгъарманы аягъында бир талай сёзню магъанасын ачыкъларгъа деб джазылгъанды: «къапчыкъ», «темирли», «ёлемен» (окъуу китабда джангылыч болуб, «ёлюмлю» деб джазылгъанды), «зулму», «фана дуния». Къапчыкъны къой, эчки, бузоу териден этгендиле. Териге эрик ашатыб, тюгюн алыб, ийлеуюн джетдириб, сора къапчыкъ этгендиле.

1920 джыллагъа дери «темирли» деген ёлче бизни тилде кёб джюрюген сёзлени бири болгъанды. Пуддан эсе темирли кёб айтылгъанды. Темирли челекча ишленгенди, кесине да 20 килограмм сыйыннганды. Ол эм алгъа агъачдан ишленгенди, бауу темирден болгъанды, ол себебден атына темирли дегендиле. Къалын

къанджалдан ишленген темирлиле да болгъандыла.

«Ёлемен» деген сёз бусагъатда да магъанасын тас этмегенди. Бола тургъанлай да, инджилмегенлей да, заты кёзюне аз кёрюнуб, кесин джазыкъ, мискин этиб джюрюучю адамлагъа «ёлемен» дегендиле.

«Зулму» деген артыкълыкъ, къыйынлыкъ, кюнсюзлюк джашау дегенни билдиреди. «Фана дуния» деген джалгъан дуния деген магъанада айтылады.

ЛИТЕРАТУРА

Азрет кеси джазгъан китабла

1. Джангы джырла. Ростов-Дон, 1927.
2. Эркинликни джилтинлери. Нарсана, 1929.
3. Джангы джырла (экинчи кере басылгъаны). Микоян-Шахар, 1931.
4. Диннге къаршчы окъуу китаб. Нарсана, 1931.
5. Насра Ходжаны хапарлары. Микоян-Шахар, 1931.
6. Джырла бла поэмала. Нарсана, 1934.
7. Насра Ходжаны хапарлары. Микоян-Шахар, 1936.
8. Джазгъанларыны сайламалары. Черкесск, 1959.

Джыйымдыкъ китаблада:

1. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Ертенланы Азретни творчествосуну юсюнден.

1. П. Балтин. Из истории карачаевской поэзии. Черкесск, 1961.
2. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.
3. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
4. Труды КЧНИИ, выпуск VI. Филологическая серия. Черкесск, 1970.
5. Р. А.-К. Ортабаева. Азрет Уртенев. Черкесск, 1971.
6. Орусланы Аминат. Ёмюр танышланы сагъыныу. Черкесск, 1975.

Дерсни темасы: «Бай бла джарлы» (Ертенланы Азрет).

Дерсни мураты: кесгин окъуу, алгъыннгы заманны айгъакълау.

Дерседе окъуу керекле: карточкала, иллюстрацияла, авторну портрети.

I. Классха соруула:

Юй ишден сорлугъу болгъан бармысыз, не берилгенин ким айтыр?

Сохта: Юйге «Сабийлеге къонакъгъа келгендиле джомакъла» деген бѐлюмден джомакъла юрениб келирге берилген эди.

Устаз: Джаубаланы Хусей къайда джашайды, къайда ишлейди? Джарашдырыб ким айтыр юйге берилген ишни? (Сабийле джангы джомакъланы айтадыла, назмула, джырла, устаз да алагъа багъа береди).

Устаз: «Рахатлыкъны белгиси» деген джомакъда бу сѐзлени къалай ангылайсыз?

Чѐмелтаякъ, шорбат, мамыр джырла (бу сѐзлени болушлукълары бла темагъа джууукъ айтымла къурау).

II. Джангы дерс.

Ертенланы Азретни творчествосуну юсюнден устазны ушагъы.

1) «Бай бла джарлы» деген поэмадан юзюкню устаз кесгин окъуйду, сѐзлюк иш бардырады:

Бир темирли —

Елемен —

Таркъайды —

Зулму —

«Фана» —

д. а. к.

2) Ким айтыр, ангылагъаныча, бу юзюкню кесини сѐзлери бла хапарын?

3) Сабийле джарашдырыб, хапарын айтадыла.

4. Сабийлеге кесгин окъутуу, окъулгъанны тинтиу.

5) Бу тизгинлени къалай ангылайсыз, ким ачыкълар?

«Хей... мен кѐб зулму чекгенледенме»,
Сизден тамам сууугъан, безгенледенме,
Джаллы къаршчысына сауутсузлай тюшюб,
«Фана» дуниядан умут юзгенледенме.

(Соруулагъа устаз толу джууабла излейди, дже-тишдиреди).

III. Соруула бла иш. 1) Джарлыны хакъыны, ишини юсюнден не айтылады поэмада?

2) Джарлы байда къалай ишлегенди?

3) Поэма къайсы кёзююнү кёргюзтеди? Байны тюрсюнү кёргюзтген сёзлени табыгъыз.

IV. Юйге иш.

1) Бетледе кесгин окъургъа.

2) Поэмада сайлагъан джеригизни азбар этерге.

3) «Эсимдеди» дегенни да классдан тышында энчи окъуб келирге.

V. Текст бла ишлеу.

VI. Энчи иш.

Биринчи къауум — иллюстрацияла бла ишлейдиле. (Суратха къараб, хапарчыкъ къурайдыла, ат атайдыла).

Экинчи къауум — карточкала бла ишлейдиле.

Ючюнчю къауум — омонимле табыб, айтымла къурайдыла (табигъатны юсюнден). Сёз ючюн: Кюн. Алтын таякъларын кюн джерге джиберди. Джазгъы кюн созулуб башлады...

Байкъулланы Даут

БЕКМЫРЗАНЫ ДЖАШАУУ

Даутну биринчи классда «Къыш», «Кюрт», «Хорлам» деген чыгъармаларын окъуйдула. Тёртюнчю классда «Къайсы уллуду?», «Айю бла къарт» деген чыгъармаларын эндиге дери окъуб билселе да, Даутну творчество джолундан ал кёзюуде аз айтылганды.

Байкъулланы Даут белгили къарачай поэтлени бириди. Ол назмула, хапарла, поэмала джазганды. «Таулу къызны джыры» деген чыгъармасы артыкъ да белгилиди.

Къарачай джазыучуланы арасында китабын биринчи чыгъаргъан Къаракетланы Исса, экинчи — Ёртенланы Азрет болгъан эсе, ючюнчю — Байкъулланы Даутду. Аны «Джангы джашаугъа джырла» деген китабы 1931 джыл чыкыганды. Даутну 1959 джыл чыкыгъан «Джазгъанларыны сайламалары» деген китабыны аягында, 216 бетде Къоркъмазланы Кёккёз-

ню иги джазылгъан статьясында джангылыч болуб, Даутну «Джангы джырла» деген китабы 1929 джыл чыкыгъанды деб басмаланганды.

Байкъулланы Пагону джашы Даут эски джашауну кеси сынагъанды. Ол 1902 джыл Огъары Марада кеси кыйыны бла джашагъан юйдегиде туугъанды. 1925 джыл устазлыкъ курсланы бошаб, Терезе элде эки джылны школда ишлегенди. 1926 джыл КПСС-ни членни болгъанды.

1927 джыл аны Огъары Марада парторганизациягъа секретаргъа айырадыла, 1929 джыл Ростовда Комвужу журналист факультетине киреди. Андан кыйтханлай, «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында ишлейди. 1934 джыл СССР-ни джазыучуларыны Союзуна членнге алынады.

Даут 1941 джыл фронтха кетгинчи джазыучуланы Къарачай бѐлюмню джууаблы секретары болуб ишлегенди.

Перосун автоматха ауушдургъан белгили поэт — Байкъулланы Даут Сталинград урушлада 1942 джыл джигитча ългенди.

Даут поэтди, алай а аны прозадан «Бекмырзаны джашауу» деген китабы 1931 джыл чыкыгъанды. 1932 джыл ол «Мариям бла афенди» деген поэманы басмалайды. 1934 джыл белгили поэмасы — «Шамай алгъын бла энди» басмаланады, 1935 джыл «Джырла» деген назму китабы бла «Залихат» деген поэмасы чыгъадыла. 1940 джыл «Джырла бла таурухла» деген китабы басмаланады.

Даут орус тилден Пушкинни «К Чаадаеву», «Брожу ль я вдоль улиц шумных», «Сестра и братья», «Соловей», «Бахчисарайский фонтан», «Татарская песня», «Братья-разбойники» деген чыгъармаларын кѐчюргенди, Лермонтовну «Выхожу один я на дорогу» деген назмусун кеси, 1930-чу джыллада Арифуллин Саттар бла бирге «Беглец» деген поэмасын кѐчюргенди.

Пушкинден кѐчюргенлери 1940 джыл Микоян-Шахарда чыкыгъан «А. С. Пушкин. Айырма стихле. Бахчисарайский фонтан». «Аманлыкъчы къарнашла» деген китабда басмалангандыла. Лермонтовдан кѐчюргенлери 1941 джыл «М. Ю. Лермонтов. Айырма произведениееле» деген китабда басмалангандыла.

Даутну бютеу творчествосунда баш орунну алгъан эски джашауну къарангысы бла джангы джашауну

джарыгыдыла. Джырчы, кьуру кьарачай халкьны джашауундан джазыб турмай, бютеу кьралны джашаууну юсюнден, тыш кьраллада баш эркинлик ючюн кюрешгенлени юслеринден да джазады. Джалда айланган Бекмырза бла испан кьызчыкьны инджиулерине аны джюреги бирча эрийди. Аны алайлыгына «Къанлы ийых кюн», «Юч ёхтемге», «Бюгюн анда» деген, дагыда башха назмулары шагъатлыкь этедиле.

Фашист Германия бизни кьралгъа чабханында, Байкъулланы Даут джаугъа кьаршчы талай назму джазады. Ала 1941 джыл Микоян-Шахарда кьарачай эмда орус тилледе чыкьгъан «Ата джурт ючюн, алгъа! Вперед за Родину!» деген джыйымдыкьда басмалангандыла. Фашизмни, Гитлерни джаныуар кьылыкьлары аны назмуларында ачыкъланадыла:

Адамгъа кьой,
Ушамагъан кийикге.
Аны къанлы уясы
Орналыбды Берлинде.
Хар уятны
унутханды ол,
Сау дуньягъа
къанлы ишни
Тутханды ол.

ЛИТЕРАТУРА

Байкъулланы Даутну кесини китаблары:

1. Бекмырзаны джашауу (тауруху). Нарсана, 1931.
2. Жангы джашаугъа джырла. Нарсана, 1931.
3. Мариям бла афенди. Поэма. Нарсана, 1932.
4. Жангыча джырла. Нарсана, 1933.
5. Ишчи тенгиме. Нарсана, 1934.
6. Шамай алгъын бла энди. Поэма. Нарсана, 1934.
7. Джырла. Микоян-Шахар, 1935.
8. Залихат. Поэма. Нарсана, 1935.
9. Жангыча джырла. (Ючюнчю кере кьошулуб чыкьгъаны). Микоян-Шахар, 1937.
10. Джырла бла таурухла. Микоян-Шахар, 1940.
11. Джазгъанларыны сайламалары. Черкесек, 1959.

Джыйымдыкь китабла:

1. Джюрек джырлайды. Черкесек, 1957.
2. Кьарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Даутну творчествовусуну юсюнден:

1. П. И. Балтин. Из истории карачаевской поэзии. Черкесск, 1961.

2. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.

3. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.

4. Орусланы Аминат. Ёмюр танышланы сагъыныу. Черкесск, 1975.

Дерсни темасы: «Бекмырзаны джашауу» (Байкьулланы Даут).

Дерсни мураты: — кесгин окъуу, революциягъа дери тенглик, тюзлюк болмагъанын ангылатыу.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, карточкала, иллюстрацияла «Алгъын бла энди».

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Соруула классха:

1) Юйге берилген ишден сорлугъу, ангыламагъаны болгъан бармыды?

2) Ким айтыр, юйге не берилгенди?

3) Поэманы бетледе кесгин ким окъур?

Поэмадан азбар этген джерлерин айтдырыу.

4) Сабийле, Ёртенланы Азретни «Бай бла джарлы» деген поэмасындан башха несин билесиз? (Сабийлеге берилген затны соруу).

Сохта: Ёртенланы Азретни «Эсимдеди» деген назмусун окъугъанма.

Устаз: Ким айтыр, бу назмуда Ёртенланы Азретни ачыкълайды?

Сохта: Ёртенланы Азрет «Эсимдеди» деген назмусунда байла бла джарлыланы джашаулары ачыкълайды. Кюнсюзлюкню, мугурлукъну, тенгсизликни кёргюзтеди. Бай бла джарлыны сабийлерини арасындагъы башхалыкъны танытады. Ёксюз джашчыкъны джагъы болмагъанын, аны инджиуде джашагъанын бу сёзле ачыкълайдыла:

Эсимдеди, кышхы кече боранлада
Кирир джерим болмай эшикде джатханым,
Эл ичинде, босагъада, орамлада
Киши джазыкъсынмай, сууукъдан къатханым.

Устаз: Кёремисиз, сабийле, къаллай зарауатлыкъда, къыйынлыкъда джашагъанды урунган халкъ? Халкъ артыкълыкъдан безиб, кёб тентирегенди, алай

а ол джашауну кёбге бармазлыгъын да сезгендиле. «Тюзню гырджыны тюзде кьалса да, ит ашамаз» деб бурунгула тюз айтхандыла. Совет власть киргенлей, урунган халкъла тюзлюкню табдыла, таулуну оту джарыкъ джанды. Таулула урунуб, кеси кьыйынлары бла джашаб тебретиле. Джарлыланы сабийлерине школла, ВУЗла ачыладыла. Бу игиликни ким бергенди бизге, ким ачханды?

Сохта: Бу кюннге бизни Уллу Октябрь революция чыгъаргъанды. Уллу Октябрь революциягъа Владимир Ильич Ленин башчылыкъ этгенди. Ол кьурагъан Коммунист партия бизни алдан алгъа элтеди.

Устас: Сиз не бла кьайтарлыкъсыз Коммунист партияны бу игиликлерин?

Сохта: Иги окьуб, кьралыбызны керти адамлары болуб, коммунизмни кьураарыкъбыз. ((Устас сабийле джетишдирмеген джерлерин джетишдире, джангы дерсге кечеди).

II. Джангы дерс. Байкьулланы Даутну биографиясын кьайтарыу.

1) Байкьулланы Даут кьачан, кьайда туугъанды?

2) Байкьулланы Даут кьачан ёлгенди?

3) Байкьулланы Даутну сиз несин окьугъансыз? (Устас сабийледен толу джууаб излейди).

4) Устас кесгин окьуйду. («Бекмырзаны джашауу» деген хапарны).

Окьугъан заманда сёзлюк иш бардырады: инсан, хал, кьулланыб, тыгъырыкъ, кука сёз, кьанджилек, дунясы кьарангы болуб, джунчуб. (Фразеологизмле кьайтарыу).

5) Окьуб бошагъандан сора, сабийле ангылагъанларыча хапарын айтадыла, иллюстрациялагъа таяна.

III. Юйге иш. Кесгин окьуб, хапарын айтыргъа, хапардан 5-шер айырылыргъа болмагъан сёзтутуш джазыб келирге (фразеологизмле).

IV. Текст бла ишлеу.

1) Хапарны энчи окьуу, хар кесекчигине ат атау. Сабийле быллай атла атаргъа боллукъдула: «Ёксюз джашчыкъ — Бекмырза», «Бекмырза джангы юйде», «Бекмырзаны кьан джыламукълары», «Бекмырзаны малчыкълары», «Бекмырзаны дунясы кьарангы болду».

2) Сабийле хапарлагъа атагъан атланы кьангада джазадыла.

(Сабийле джарашдырыб, темалагъа кёре, хапарын да айтадыла).

Устаз: Ким айтыр Бекмырзаны, Къамгъутну, халкъны сыфатын?

(Джарашдырыб хапар айтадыла, устаз да болуша, сабийле).

V. Иллюстрацияла бла ишлеу.

Устаз: Сабийле, бир Бекмырза болмагъанды ёксюз, анга джетиб къалмагъанды артыкълыкъ. Бекмырзача кёбле инджилиб джашагъандыла тузакъда.

Устаз Къаракетланы Иссаны «Джалчы бла кулак», Байкъулланы Даутну «Шамай алгъын бла энди» деген поэмаларындан къысха талай сёз айтады.

Бурун законну къолда тутханла, патчахны къулдукъчулары, мыртазакъла ётюрюкню айтыргъа, хыйла-лыкъны этерге, улху алыргъа, боюн кючге ёч болгъандыла. Закон да байланы джакълагъанды. Джарлыны сёзю чапракъдан ётмегенди. Урунган халкъны эки бетлиги болмагъанды — адебни, сыйны сакълагъанды. Къыйналса да, тюзлюкню излегенди. Уллу Октябрь революция кюнсюзлени, кеси къыйыны бла джашагъан халкъны кюннге чыгъаргъанды. Хар кимге да джашау тенгди. Коммунист партия, Ленин кёргюзтген тюз джол бла барыб, чырмау, бузукъ болгъанны тюз джолгъа тарта, кёб миллетли совет халкъны коммунизмге элтеди.

VI. Карточкала бла ишлеу.

Биринчи карточка.

1) Коммунист партияны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз? (Партия — халкъны мыйысы, партия — халкъны насыбы).

2) Уллу Октябрь революцияны юсюнден а къаллай нарт сёзле билесиз?

Экинчи карточка.

1. Эски джашауну юсюнден сен не билесе?

2. Владимир Ильич Ленинни юсюнден а не билесе? (Назму, хапар, нарт сёз, джыр, д. а. к.).

VII. Этилген ишге багъа бериу, оюм этиу.

* * *

Дерсни темасы: «Бекмырзаны джашау» (экинчи кесеги. Байкъулланы Даут).

Дерсни мураты: кесгин окъуу, алгъын заманда урунган халкъны джашауу нек кыйын болганды?

Дерсде окъуу керекле: иллюстрацияла, «Уллу Октябрь революциягъа дери таулуланы джашаулары» (магнитофон, къартланы ушаклары джазылыб).

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. «Бекмырзаны джашауу» деген юзюкню экинчи кесеги.

Устаз: Сабийле, окъугъан заманда эс бёлюгюз, Бекмырза Къамгъутда джалда тургъан заманда къаллай кыйынлыкъда джашагъанды?

II. Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк ишни бардырады Гыбышы — джорукъсуз туугъан сабий.

Чамланды — ачыуланды, урушду.

Итден туугъан — сабийни атасын итге тергейди.

Ёкюл — джакъ, болушлукъчу.

Гебенек — кийизден этилген, джамчыгъа ушагъан, алай а дженглери болгъан кийим.

Лахор — ушакъ, кенгеш.

Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу.

III. Соруула бла иш.

1) Къамгъут Бекмырзаны малчыкъларын нек джоя эди?

2) Бекмырзаны Къамгъутда джашауу.

3. Патчахлыкъны заманында урунган халкъны джашауу алай кыйын нек болганды?

4. Джангы Совет Конституцияда эркинликни, тенгликни юсонден не айтылады? (Джарашдырыб, сабийледен толу джууабланы излейди).

IV. Юйге иш. Биринчи къауумгъа — кесгин окъуб, хапарын айтыб келирге.

Экинчи къауумгъа — сочинение джазаргъа. («Бекмырзаны сыфаты»).

Ючюнчю къауумгъа — «Бекмырзаны джашауу» деген чыгъармада туура сёзлю айтымла табыб, тетрадлагъа джазыб келирге. (6-шар).

V. Энци иш.

Биринчи тизгин — окъуу, кесинг джаратхан джерини хапарын айт.

Экинчи тизгин — туура сёзлю айтымланы табыб, литературадан тетрадынга джаз.

Ючюнчю тизгин — Къамгъутну сѳаты.

VI. Этилген ишни тинтиу, багъа бериу.

Устаз: Сабийле, Уллу Октябрь революциягъа дери тюзлюк, тенглик болмагъанына къаллай сѳзле шагъатлыкъ этедиле бу чыгъармада?

Сохта: Бай Къамгъутну джуглугъу, бетсизлиги, Бекмырзаны инджитиб, кѳзюн ёрге ачдырмай тургъаны, Къамгъут Бекмырзаны кесини малыча кѳргени, Бекмырзаны школгъа иймегени. Хоншу-тийре Бекмырзаны джашаууна къыйналгъанлыкъгъа, джукъ айтыргъа мадары болмагъаны.

Устаз: Кѳремисиз, сабийле, къаллай зарауатлыкъда джашагъанды урунган халкъ Уллу Октябрь революциягъа дери. Бизге къолун ким узатханды, аллай зорлукъладан ким къутхаргъанды? В. И. Ленин. Озгъан заманны къыйынлыгъын билмеген бюжюннюню зауукълугъун толу билаллыкъ тюлдю. Ол себебден эски джашауну юсюнден аслам окъугъуз, иги окъугъуз, къууана билигиз бу сейирлик джашаугъа.

Къобанланы Дагир

КЪУУГЪУН

Къобанланы Хаджи-Алийни джашы Дагир 1918 джыл 5 апрелде Тѳбен Марада туугъанды. Эл школну бошагъандан сора Микоян-Шахарда педучилищеге кириб, аны 1937 джыл махтаулу бошаб, бир джылны Хусси-Къарданикде ал башланган школну тамадасы болуб ишлегенди.

1938 джылдан 1940 джылгъа дери Москвада артиллерия училищеге окъугъанды. Ол джыллада Дагир литература, искусство бла терен шагърей болуб башлайды.

1940 джыл Къобан улу КПСС-ге членнге киреди. Уллу Ата джурт къазауатны джылларында Дагир, суйген Джуртубузну сакълай, джигитликле этгенди, талай орден бла медал алгъанды.

Къобан улу, прозаик болса да, литературагъа эм алгъа назмула бла къошулгъанды. Аны биринчи назмулары 1957 джыл Фрунзеде чыкългъан «Бирге джырлайыкъ» деген репертуар джыйымдыкълны экинчи номеринде басмалангандыла: «Батыр бол» деген назму

1941 джыл. «Суратчыгъа» деген назму 1955 джыл, «Таулу танго» деген назму да 1956 джыл джазылгъандыла.

Бир назмусуна Дагир «Суратчыгъа» деб бош атамагъанды. Ол кеси художникди.

1957 джыл Фрунзеде чыкыгъан «Таза джюрекден» деген джыйымдыкъ китабда Дагир «Ленин», «Батыр бол», «Суратчыгъа», «Школчум», «Бюгюн», «Бирликде тирилик», «Врачха», «Сабий тенгиме» деген назмуланы басмалагъанды. Джыйымдыкъ китаблада Къобан улуну дагъыда талай назмусу берилгенди. Аны назмуларыны ичинде эм белгилелерини бири «Джашасын бизни партия» деген назмусуду.

Бир джазыучу китаб джазыб, сора башха джазыучу ол китабда айтылгъан затланы юсюнден андан ары джазгъаны дуня литературада аз болгъан затды. Эки джазыучу бир чыгъарманы бирден джазгъанлары кёб болгъанды, бусагъатда да болады, алай а ала бири башлаб, бири андан ары джазгъаны аз тюбейди. Сёз ючюн, Гёте бла Шиллер балладаланы, эпиграммаланы бирге да джазгъандыла, бири башлаб, бири аягына дери джазгъаны да болгъанды.

Къобанланы Дагирни аты 1965 джыл окъуучулагъа артыкъ да белгили болгъанды. Ол джыл Дагирни «Таулада таууш» деген романы чыкыгъанды. Аппаланы Хасан «Къара кюбюр» деген романны ХХ ёмюрню ал джыллары бла бошайды. Дагир «Таулада таууш» деген романны алайдан башлайды. Дагирни романында баш геройланы асламысы «Къара кюбюрде» болгъан геройладыла. Ол себебден «Таулада таууш» «Къара кюбюрню» андан арысыча ангылашынады.

«Къара кюбюр» къарачай литературада эм белгили китаб болгъанына сёз джокъду, ол себебден аллай романны экинчи китабын джазмакълыкъ джууаблы, кыйын иш болгъаны ачыккъды. Дагир ол ишни тыйыншлы толтургъанды.

«Таулада таууш» деген роман орус тилде эки кере чыкыгъанды: «Голос в горах».

Къобанланы Дагирни юч китаблы «Эки заман» деген романы Уллу Ата джурт къазауатны джылларында бютёу совет халкъ бла бирге къарачайлыланы джаугъа къаршчы кюрешлерин кёргюзтеди.

Дагир «28 джылны буз кюбюрде» деген илму-фан-

тастика романны джазгъанды. Бу роман къарачай тилде илму-фантастика джанындан биринчи китабды.

Къобан улу Крыловну, Сеит Задени талай затлары ана тилге кечюргенди.

ЛИТЕРАТУРА

Къобанланы Дагирни ана тилде китаблары:

1. Таулада таууш. Черкесск, 1965.
2. Эки заман. (Биринчи китаб). Черкесск, 1965.
3. Эки заман. (Экинчи китаб). Черкесск, 1966.
4. Эки заман. (Ючюнчю китаб). Черкесск, 1968.

Орус тилде:

1. Голос в горах. Ставрополь, 1971.
2. Голос в горах. Черкесск, 1978.

Джыйымдыкъ китаблада:

1. Таза джюрекден. Фрунзе, 1957.
2. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
3. Шохлукъ. Черкесск, 1962.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла:

1. Наша юность. Черкесск, 1957.
2. Зори Кубани. Черкесск, 1961.

Дагирни творчествосуну юсюнден:

1. *А. И. Караева*. Очерки истории карачаевской литературы. Москва, 1966.

2. *А. И. Караева*. О военной прозе в современной карачаевской литературе. Черкесск, 1971.

3. «Ленинни байрагъы» газет. 1978 дж., 4 апрель
Ортабайланы Римманы «Аны джыры — Ата джурт».

* * *

Дерсни темасы: «Къуугъун». («Таулада таууш»). Къобанланы Дагир).

Дерсни мураты: кесгин окъуу, тау элдеде граждан къазауатны ал джылларында тюзлюк ючюн кюрешни кёрюнюуюн ачыкълау.

Дерседе окъуу керекле: иллюстрацияла, грампластинка.

I. Классха соруула: 1) Юйге берилген дерсен ангыламагъаныгъыз бармыды? 2) Ким айтыр, юйге не берилгенди? 3) Планнга джууукъ джарашдырыб, хапар айтыу. (Устаз парталагъа айланыб, сочинелерине кёз джетдиреди, джыяды).

II. Юй ишни бегитиу.

1) Соруула бла иш:

а) къаллай такъыр джашауда джашагъанды урунган халкъ?

б) урунган халкъ къачан табды эркинлик? (Сабийле толу джууабла береди, устаз джууабланы тамамлайды).

III. Джангы дерс. Устазны ушагъы: 1) Къарачай халкъны историясыны юсюнден.

2) Романны юсюнден. («Таулада таууш»).

а) иллюстрациягъа таяна, ушакъ этеди устаз.

«Таулада таууш» деген романдан юзюкню устаз кесгин окъуйду.

б) сабийле, китабланы ачыб, устаз бла тенг окъуйдула ичлеринден. (Устаз, кесгин окъугъан бла къалмай, сёзлюк иш бардырады. Устаз толтурулукъ ишле бла сабийлени шагърей этеди. Сёз ючюн, текст бла ишлейди, синонимле, омонимле табады, сёзлюк иш бардырады).

IV. Сёзлюк иш.

Садакъча —

Тёртгюллейди —

«Аманнга алтын чыдамаз» —

Къан джаугъанды —

V. Текст бла ишлеу.

1) Хапар юзюкню кесгин окъуу.

2) Бу хапарда ким къалайын джаратады?

Сабийле кеслери суйген, джаратхан эпизодланы хапарын айтадыла.

3) Къанаматны тутулгъанын эшитгенлеринде, аны тенглерины къалай къайгъыргъанларыны хапарын ким айтады?

4) Къыямыт бла Къамгъутну тюбешген заманларын къалай кёргюзтесиз кёзюгюзге, ким айтыр? д. а. к.

VI. Юйге иш. Изложение джазыб келирге. («Къанамат дорбунда джокъду»).

VII. Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Энчи иш.

1. Окъугъаныбызгъа ат атау, план салыу.
2. Джаратхан джеринги суратын сал.
3. Текстде тенгleshдириулени таб.

(«Садакъча сюзюлюб», «тонгуз шыкъыртха тынгылагъанча», «тюлкюхамхот», «айю талагъан адамча», «тюлкю ёшюн», д. а. к.).

Грампластинкагъа тынгылау («Къанаматны джыры»). Джырыны сюзюу: макъамы — мыдах, сёзлери бушулу.

VIII. Устаз. Кёремисиз, сабийле, ненча тюрлю зат этилди бу дерседе. Кёб ишледигиз. Сурат салдыгъыз, джыргъа тынгыладыгъыз, текст бла ишледигиз, тилни суратлау мадарларын табдыгъыз. Юйде изложение джазаргъа сизге тынч болду (этилген ишлеге багъа беруу).

Шогенцуков Алий

УННУ ПУДУ

Алийни «Унну пуду» деген хапары ана тилге кёчюрюлюб хрестоматияда берилгенли талай джыл болады. Аны башха заты бизни областда чыкъмагъанды.

Шогенцуков Асхатны джашы Алий, белгили къабарты поэт, 1900 джыл Къабарты-Малкъарны Басхан районуну Старая крепость деген элинде кеси кыйыны бла джашагъан адамны юйдегисинде туугъанды. 1939 джыл Къабарты-Малкъарда искусствону сыйлы къулдукъчусу деген атны алгъанды. 1940 джыл КПСС-ге член болгъанды. Уллу Ата джурт къазауатны заманында Бобруйск шахарда фашист концлагерде ёлгенди.

Алий поэзия чыгъармала джазгъанды. Къабарты совет литератураны тамалын салгъан Алийди.

Алийни джашау джолу узун болмаса да, ол кёб затны сынагъанды. Алий Дагъыстанда устазлыкъ курсада окъугъанды, андан сора Кърымда педучилищеде окъугъанды. Кърымны акъ аскерле алгъанларында, ол ызына келалмай, студент нёгерлери бла Стампулгъа тюшеди, анда педучилищеде окъуйду, 1917 джылдан 1919 джылгъа дери Сампулда болады.

Анда эртде кёчюб баргъан адыгланы джашау болумларын кёрюб, ала миллетликлерин тас этиб, тюрк-

лю болуб баргъанларын сезиб, ол затха къаршчы назмула джазады.

Алий Стампулда джазгъан бир назмусун келтирейик.

АНАМ

Анам, не хапар билесе джашынгдан?
Сюйген баланг кёб кюнлерин ашыра,
Ол къайгъылыды тенгиз джагъасында...
Турады, джуртуна термиле мында.

Мында аллай кюн джокъ, билеме аны,
Къарар кибики Минги Тауну башына.
Джашауум къайгъыртмайды аналаны,
Мында ала ышармайла джашынга.

Богъаз... Кемеле... Тыш кърал шахары,
Даурда джюк джюклегенле топ-толу,
Терлерин бёркле бла сюрте, арыб,
Ала ишлейдиле, бек онгсуз болуб.

Эштемисе, анам! Тюркю джюкчюле,
Таукеллик бере, айтадыла ачыкъ:
«Джигит бол! — дейдиле, онгуму биле, —
Кертиди ёксюзню дуниясы — ачы!».

Ала башымы сыласала, манга
Зыбыр кёоллары кёрюнеди хычыуун,
Джуртумдан кенгдеме. Не амал анга?
Кимден да манга, анам, сенсе джууукъ!

Ах, къалай иги боллукъ эди, анам,
Арталлы да туумайын къалгъан болсам!
Сени къатынгда турлукъ эдим, анам,
Сабийлигимде огъуна ёлюб къалсам.

О, мени не терслигим бар эд, аллах?
Джангыз къойдунг, джалан баш, джалан аякъ.
Тул къалгъан анама сынатдынг палах,
Инджитдинг, джылатдынг — къоймадынг аяб.

Бугъуб тураса, джандетни ичинде,
Аллах, сабий джылауну эштмей эсенг,
Ол джукълаб турады багуш юсюнде,
Байлагъа уа къууанч этдиресе сен!..

Сакъла, анам! Ишлерме къарыу барда,
Киши болурма. Атар къууанч тангы.
Басхан суу джагъасында, эски тарда,
Сен энтда кёрюсе сюйген балангы.

1917 джылда огъуна Алий не межгитлеге, не тохана юйлеге эс бёлмей, тенгиз къыйырында, къара тер-

леб ишлегенлени кёрюб, алагъа джарсый, ала бла бир иннет табарын сезе, джазады.

1919 джыл Турциядан къайтыб келгенден сора, Алий Къабарты-Малкъарда джангы совет джашауну алчы адамларыны бири болады. Ол кесини чыгъармаларында эски, зор джашауну халкъгъа къыйынлыгъын, кюнсюзлюгюн ачыкълайды эмда окъуучулары джарыкъ, тенглик джашаугъа чакъырады.

1924 джыл, В. И. Ленин ёлгенинде, Алий «Ленин» деб назму джазады. «Джюрекни излеми» деген назмуда аны чыгъармачылыкъ эмда джамагъат ишинде эм баш магъана не затда болгъанын айтады:

Излеминг — тюзлюкдю, къызыу джюрегим,
Айыра бил кертини ётюрюкден.
Джашау алайсыз бир да болмаз иги.
Кёзбаулу неда алдаучу болма сен.

Джылла да ётерле, кёрюнмейин узун,
Сен а кюреш душманла бла къаты.
Баргъан джолунгу джарытхан джуддузунг —
Сени ёхтем Ата джуртунгу аты.

Алийни «Мадина», «Кыш кече», «Джаш джигит» деген поэмалары къабарты литературада белгили орун аладыла. Бютеу да Алий сегиз поэма джазгъанды, «Къамбот бла Ляца» деген романны назму бла джазгъанды. Къаламын къылычха ауушдургъан поэт, 1941 джыл 29 ноябрда фашистлени къолундан ёлмесе, кёб фахмулу чыгъарма джазарына сёз джокъ эди.

ЛИТЕРАТУРА

1) Шогенцуков Алий. Назмула бла поэмала. Нальчик, 1961. (Бу китабха юч поэма бла талай назмусу киредиле. Аланы малкъар поэт Мокаланы Магомет кёчюргенди. Ал сёзню Отарланы Керим джазгъанды).

2. «Шуёхлукъ» деген альманах. Нальчик, № 3. 1975. (Алийни юсюнден Хакуашев Андрей бла Мокаланы Магометни статьялары бла Алийни «Мадина» деген поэма назмулары басмалангандыла).

* * *

Дерсни темасы: «Унну пуду» (Шогенцуков Алий).

Дерсни мураты: сабийлени кесгин окъургъа

юретиу, алгъыннгы джашауну такъырлыгъын, кюн-сюзлюгюн, тенгсизлигин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: авторну портрети, карточкала, иллюстрацияла, «Алгъын бла энди».

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Юйге берилген ишни тинтиу.

1) Юйге не берилген эди, ким айтыр?

2) Ангыламагъаныгъыз болгъанмыды?

Сохта: Юйге Къобанланы Дагирни «Таулада таууш» деген романыны «Къуугъун» деген юзюгюн кесгин окъуб, хапарын айтыргъа, изложение джазаргъа берилген эди. («Къанаматны сыфаты»).

Устаз: Ким айтыр хапарны джарашдырыб, текстге джууукъ? (Бу кёзюуде устаз сабийлени энчи ишлерине кёз джетдиреди, багъа береди).

II. Джангы дерс. Авторну юсюнден устазны ушагъы.

1) Устаз кесгин окъуйду «Унну пудун».

2) Сёзлюк иш: Мууал, десетина, пуд, картуз.

(Устаз къангада джазылыб тургъан сорууланы ачады, алагъа толу джууабла излейди).

а) Бу хапарны къалайын бек джаратасыз?

б) Хапар кимни, нени юсюнден айтылыб башланады?

в) Сиз, Муратны орнунда болсагъыз, къалай этерик эдигиз Хасетге?

г) Хасет бла Муратны халилери бирчамыды?

3) Сохталагъа кесгин окъутады, хапарын толусу бла сорады.

III. Текст бла ишлеу.

План салыу (хар кесегине ат атау).

«Пуд нартюх ун».

«Уууч нартюх ун».

«Мен джолгъа чыкъдым».

«Эй, зыккыл Хасет!»

«Къаракёзчюк».

«Темирлени хыны тауушлары» (этилген ишге багъа бериу).

IV. Юйге иш. 1) Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа. 2) Онушар кёб магъаналы сёз джазыб келирге.

V. Иллюстрацияла бла ишлеу («Алгъын бла энди»).

1) Алгъын къаллай джашауда джашагъанды джарлы халкъ?

- 2) Кимлени сабийлери окъугъандыла школлада?
- 3) Джарлыланы сабийлери нек окъумагъандыла?
- 4) «Унну пуду» деген хапарда ким кимни хыликке этеди?

5) Мурат къалай саламлашды джарлы джашчыкъ бла?

6) Муратдан, Хасетден ким насыблы болду?

7) Бусагъатда окъумагъан бармыды?

8) Окъуу кимге да тенг нек болгъанды?

9) Школгъа термилген киши бармыды бусагъатда?

Устаз сабийлени джетишдиралмагъан джерлерин джетишдиреди, келир дерседе сочинениеге хазырлайды классны («Алгъын бла энди» деген темагъа).

VI. Карточкала бла ишлеу.

Биринчи карточка.

Тенгleshдирилени таб бу тизгинледе:

«Минги Тауду ариулукъну анасы.

Кюмюш кибик джылтырайды джагъасы».

Тюбю сызылгъан сёзню тинт, синонимле таб.

Экинчи карточка.

Тилни суратлау мадарларын таб (белгилеуле).

«Сора эрий тебрейдиле суйюнюб.

Джасаналла тюрю-тюрю кийиниб.

Мийик таула тубанлагъа бёлениб.

Ёзенлери кём-кёк ариу кёгериб» (Жъаракетланы Исса).

Ючюнчю карточка.

1) Къаллай нарт сёзле билесе алгъын заманны юсюнден?

Байланы, джарлыланы юслеринден.

2) Къаллай нарт сёзле билесе бусагъат джашауну юсюнден?

Устаз: «Ачылгъан эт джабылса да, кёрген кёз унутмаз» дегенни къалай ангылайсыз?

Хасетге келишемиди бу нарт сёз?

VII. Этилген ишге оюм этиу, багъа бериу.

* * *

Дерсни темасы: «Унну пуду» (Экинчи кесеги. Шогенцуков Алий).

Дерсни мураты: классны сочинениеге хазырлау.

Дерседе окъуу керекле: грампластинка «Чалкычык», сурат «Алгын бла энди».

I. Юй ишни тинтиу.

- 1) Юй ишден сорлугъу болгъан бармысыз?
- 2) Ким айтыр джарашдырыб «Унну пуду» деген хапарны? (Эки сохта джарашдырыб, хапарын айтадыла).
- 3) Сабийлени литературадан тетрадларына къарау, ким джазгъанды, джазмагъанды берилген ишни (10 — синоним).
- 4) Ол сёзле бла эсде айтымла къурау (4 — 5 сохтагъа багъа бериу).

II. Хапарны экинчи кесегине кёчюу.

- 1) Кесгин окъуу, сёзлюк ишни бардырыу.
 - 2) Окъулгъанны хапарын соруу.
 - 3) Сабийлеге хапарны кесгин окъутуу.
 - 4) Суйген джерлерини хапарын айтдырыу.
- Устаз: Бу юзюкде къалайын бек джаратасыз, джаратхан джеригизни хапарын айтыгъыз.

III. Соруула бла иш.

- 1) «Унну пуду» деген хапар къаллай джашауну ачыкълайды?
- 2) Джашчыкъ атасы бла къарнашын къалай табды?
- 3) Хаджи аланы сюдге берирге нек излегенди?
- 4) Халкъны джашаууна кёре табигъат хапарда къалай суратланады?
- 5) Чалкычыланы иш нек къууандырмайды?
- 6) Аланы кюнлери къарангы нек болгъанды?
- 7) Бусагъат заманны чалкычыларыны насыблы джашауларындан хапар айтыргъа.

IV. Юйге иш. Сочинение джазыб келирге («Алгын бла энди» деген темагъа).

V. Сурат бла ишлеу. «Алгын бла энди».

- 1) План салыу («Алгын бла энди» деген темагъа).
- 2) Уллу Октябрь революциягъа дери таулуланы джашаулары.
 - а) Хакъ ашаучуланы сыфатлары;
 - б) урунганланы байлагъа джегилген джашаулары.
- 3) Джангы джашау. Ишди бизни къууандырлыкъ.
- 4) «Билим кимге да ортакъды».

VI. Текст бла ишлеу.

- 1) Тенгleshдириулени табыу.
 - 2) Кёб магъаналы сёзле бла ишлеу. Фразеологизм-лени сёзтутушладан айыра билиу.
- VII. Этилген ишлеге багъа бериу оюм этиу.

Бостанланы Хасан

БИЗНИ ТАУЛА

Бостанланы Орусбийни джашы Хасан 1903 джыл Джёгетейде туугъанды. Хасан къарачай литератураны ал башлагъанланы бириди. Журналистлик ишни ол 1925 джылдан башлагъанды.

Хасан Ёртенланы Азрет бла, Шахмурзаланы Саид бла бирге Симферопольда педучилищеде окъугъанды, кесини кёзююнде окъуулу адамланы бирине саналгъанды.

Аны «Джангы ёсюмге» деген назму китабы 1932 джыл чыкъгъанды, «Джырла бла назмула» деген экинчи китабы — 1936 джыл, «Джырла бла назмула» деген ючюнчю китабы 1940 джыл чыкъгъанды.

Фашист Германия бизни суйген Джуртубузгъа чабханында, Хасан кеси разылыгъы бла къазауатха кетгенди, анда уллу джигитлик эте, 1942 джыл ёлгенди.

Бостанланы Хасанны 5 классха «Бизни таула», «Совет Джуртум», «Гокка хансчыкъ» деген назмулары киредиле. Хасанны атын сохтала биринчи классдан огъуна биледиле. Биринчи классда «Айырма сохта», «Физкультурник» деген назмулары, ючюнчю классда «Джангы джашаугъа», «Техника», «Къызыл Аскерни джыры» деген назмулары окъуладыла.

Хасанны «Бизни таула» деген назмусу 1930 джылланы хрестоматияларында да басмаланыб тургъанды.

Бостан улу джангы джашауну джырчысыды. Аны назмулары Октябрь революция ачхан джангы, джарыкъ джашаугъа аталадыла. Ма аны бир къауум назмуларыны атлары: «Ленинни джолуду», «Совет джуртум», «Къызыл Аскерни джыры», «Джангы джашаугъа», «Алчы колхозгъа», «Метрогъа», «Ударник», «Белгили малчыла».

«Ленинни джолуду» деген назмусунда Хасан кесини тау халкъына бютеу совет кърал бла бирге къарайды. Бютеу къралда этилген джангы затла поэтни къууандырадыла, джюрегин учундурадыла.

Джангы насыб джашауну келтирген Коммунист партия болгъанын Хасан кёб назмуда айтханлай турады. 1936 джыл Кавказ тауланы төгерегине айланган атлыдагъа аталгъан «Джигит атлыла» деген назмуну аягъы былай бошалады:

Тулпар ишлени уясы болгъан,
Совет Джурт ёссюн, джашнасын.
Бизни хорламдан хорламгъа элтген
Къурч партиябыз джашасын!

«Колхозгъа кирейик» деген назмуда Хасан, эски джашауну ачыуун да айта, джангы джашауну къадалыб ёсдюрюрге, чакъдырыргъа таукеллендиреди.

Хасан бир къауум назмусун орус поэзияда Владимир Маяковскийни стилине ушаш джазады. Сёз ючюн, «Джангы джашаугъа» деген назмугъа къарайыкъ:

Бур бёлек джыл
Мындан алда
Урунганла
Эм джалчыла,
Кёб джарлыла,
Орталыкъла
Энчиликде
Такъырлыкъда
Джашай элле.
Ала этген
Малны, мюлкню,
Рысхыны
Джыртыб-джулкъуб,
Зауукъ этиб,
Бай къауумла
Ашай элле.
Кулак мюлкде,
Аякъ тюбде
Эзилгенле:
Ол джарлыла,
Орталыкъла,
Бюгюнлюкде
Ишчиле бла
Бек биригиб,
Къурч къалала
Ишлейдиле.
Урунганла,
Нёгер болуб,
Джуртубузну
Ара мюлкде
Кючлейдиле,
Кючлейдиле.

Неда аны «Алчы колхозгъа» деген назмусундан:

Юлгюлюдю
халкъларына
сени ишинг,
Джарыкъ
болуб
сен къууанчха
Эллилени
бирикдириб
кесинге,
Энчиликни
узакъ,
кери
къууугъанса.

Хасанны бир къауум назмусу, макъам салыныб, джырланыб тургъанды. Аны «Хорланмазлыкъ Къызыл Аскер» деген джыры («Партизан джырны» макъа-мында) 1930 джыллада эм кёб айтылгъан джырланы бири болгъанды.

«Таулу къыз» деген гитче поэмасында Хасан ти-ширыуну алгъын заманда эркинликсиз, кюн кёрмей ёсгенин суратлай, энди джарыкъ джашауда кенг ду-ниягъа чыкыгъанын суратлайды.

1930 джыллада сабий литература аз чыкыгъан-ды. Ол заманда сабий литература бла кёб кюрешген джангыз Боташланы Абидат болгъанды десек, джа-нгыллыкъ тюлбюз. Хасан сабийлеге атаб талай назму джазгъанды. «Пионер джыр», «Муратны терекчиги», «Къозучукъ», «Кёк кишиу», «Айырма ученик», «Эрин-чек», «Сентябрны биринде». Аны сабий назмулары, кёб болмасала да, унутуллукъ тюлдюле. Хасанны «Къозучукъ» деген назмусу уа малны юсюнден са-бийлеге этилген назмуланы эм игилериди деб къояр-гъа боллукъду. Назмудан эки строфаны келтирейик:

Тум къарады къозучукъ,
Керпеслениб ойнайды,
Юзгерени къатында
Хансчыкъланы чайнайды.

Эсге тюшсе, анасын
«Май-май» этиб чакъырад.
Бурма туклю къозучукъ
Къалай ариу макъырад.

Хасанны «Бизни таула» деген назмусуну юсюнден аслам айтыргъа тыйыншлыды. Къарачайлыла, таула-ны ичинде джашагъанлыкъгъа, таула-ны махтаб джа-нгыз бир джыр да этмегендиле. Таула эски джырлада кёб айтыладыла, алай а къуру таула-ны юсюнден Со-вет власта дери энчи джыр этилмегенди. Аны алай нек болгъаныны сылтауу теренди.

Адамны джюреги къууанмаса, тегерекде ариулукъ-ну кёрмейди, бютеу халкъны джюреги да алайды. Таула бурунча тургъанлыкъгъа, таулула-ны джашау-лары энди, сокъур, сау да танырча, тюрленгенди.

Эски джырлада таула кёб айтыладыла, алай а тау-ла кыйынлыкъны биргесине айтыладыла, таулула алагъа къараб къууанмагъандыла.

Ю лгю. «Къанаматны джырындан»:

Джарыкъ джудуз таугъа айланыб батады,
Учулан тюзюнде бир джигит ёлюк джатады.

«Экинчи эминадан»:

Биз умут этдик уллу Тебердиде джашаргъа,
Бизге буюрулмад Муху будайдан ашаргъа.
Къар джаугъанды Мухуну башы чатлагъа.
Кимле минерле мекер тамгъалы атлагъа?

Октябрь революциядан сора, таулула бютеу совет халкъ бла бирге насыб джашау ишлеб тебрегенлерин-де, табигъатда ариулукъгъа да сагъайгъандыла, та-бигъат, халкъны джюрек сезимине кёре, тюрлениб теб-рейди. Ары дери кёрмей туруб, энди джангыдан кёр-генча болуб, поэтле, джюрек къууанчны таула бла юлешгенча, алай джазадыла. «Социалист таула» деб Хасан бек тюз джазгъанды.

Октябрь революциядан сора таулула бютеу ишчи-лени, эллилени иннетлери бир болгъанын ангылай-дыла, Коммунист партияны, Совет правительствону оноулары уллу, гитче да бютеу халкълагъа бирча джа-рагъанлары себебли, таулула Октябрь революциядан сора кеслерини джуртларына бютеу Совет къралны санаб тебрейдиле. Алай бла къралны хар элиси таулу-лагъа, суйген тауларыча, багъалы болады. Бостанла-ны Хасан кесини назмусуна «Совет джуртум» деб аны ючюн атагъанды.

Хасан Коммунист партияны члени эди. Совет джа-зыучула-ны союзуну члени эди.

ЛИТЕРАТУРА

Бостанланы Хасанны кесини китаблары:

1. Джангы ёсюмге (джырла). Нарсана, 1932.
2. Джырла бла назмула (тюзетилиниб, къошулуб экинчи кере чыкыгъаны). Микоян-Шахар, 1936.
3. Джырла бла назмула. Микоян-Шахар, 1940.
4. Сайламалары. Черкесск, 1962.

Джыйымдыкъ китабла:

1. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

* * *

Дерсни темасы: «Бизни таула» (Бостанланы Хасан).

Дерсни мураты: кесгин окъуу, таулары байлыкъларын, ариулукъларын суратлау.

Дерседе окъуу керекле: грампластинка («Минги Тау», эпидиаскоп).

Дерсни барыуу — ушакъ, суратлау халда.

1) Юйге берилген дерседен сорлугъу болгъан бармысыз?

2) Юйге не берилген эди, ким айтыр?

Сохта: Юйге Бостанланы Хасанны «Совет джуртум» деген назмусун азбар этерге, башха джазычуланы да назмуларын, джырларын билиб келирге (Совет джуртну юсюнден).

Устаз: «Совет джуртум» деген назмуну азбар ким айтыр?

Къаллай нарт сёзле билесиз Ата джуртну юсюнден?

Сохта: «Адамны насыбы — Ата джуртуду», «Ата джуртну байлыгы таркъаймаз».

Устаз: «Таркъаймаз» деген сёзню къалай англайсыз?

Сохта: Бошалмаз, аз болмаз, кем болмаз, тауусулмаз.

Устаз: Башха назмула билемисиз Совет джуртну юсюнден? Ким айтыр? (Сабийле Хубийланы Османны «Сюйген джуртумда», «Ата джуртумда», дагыда башха джазычуланы талай назмуларын, джырларын айтадыла, этилген ишге устаз багъа береди).

1. Бостанланы Хасан кьайда, кьачан туугъанды?
2. Бостанланы Хасанны классдан тышында несин окьугъансыз? (Сабийле толу джууабла береди).

Устаз: Бюгюн биз Бостанланы Хасанны «Бизни таула» деген назмусун окьурукъбуз. Бу назмуда таулай джангы сёзге тюберикбиз.

Сёз ючюн: Мелхум — кёб, эркин, джетишимли; Бугьойла, чатла, кьашха, д. а. к.

II. Назмуну устаз кесгин окьуйду (азбар), тинтеди. (Сабийлени биринчи кере китаблары джабылыбды).

Назмуну сохталагъа кесгин окьутуу.

III. Соруула:

1) Бизни областны тауларында кьаллай байлыкъла чыгъадыла?

2) Таулада кьайсы джаньуарла джашайдыла?

3) Сиз аладан кьайсыланы кёргенсиз?

4) Кьаллай джайлыкъланы, кьышлыкъланы, суулары атларын билесиз?

5) Сиз джашагъан джерни табигъаты ариумуду? Несин джаратасыз?

6) Кавказ таулары юсюнден кьаллай назмула, джырла билесиз? (Устаз сохталадан толу джууабла излейди, багъа береди).

IV. Юйге иш. «Бизни таула» деген назмуну азбар этерге, таулары юсюнден назмулагъа, джырлагъа юренирге.

Ючюнчю кьауум — хапарчыкъ джазаргъа («Таулары» деген темагъа).

(Бу кьауум билимли сабийлеге саналадыла).

V. Эпидиаскоп бла ишлеу.

1) Таулары суратларына къарау.

2) План салыу.

3) Планига джууукъ хапар къурау.

Тилни суратлау мадарларын кьайтарыу.

VI. Грампластинкагъа тынгылау («Минги Тау»).

1) Сабийле джырлайдыла.

2) Тилни суратлау мадарларын табадыла.

* * *

Дерсни темасы: «Совет джуртум» (Бостанланы Хасан).

Дерсни мураты: кесгин окьуу, совет халкьны эркинликге чыгъыб урунуун ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: грампластинка «Ал-
гъа», карточкала.

Дерсни барыуу— соруу халда.

I. Классха соруула:

1) Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан, ангы-
ламагъаны болгъан бармысыз?

2) Юйге не берилгенди, ким айтыр?

Сохта: «Алгъын бла энди» деген темагъа сочи-
нение джазаргъа берилген эди. (Устаз парталагъа ай-
ланыб, этилген ишлеге кёз джетдиреди, маджал джа-
зылгъан сочинениелени тенгleshдиреди, багъа береди).

II. Джангы дерс.

1) Устазны ушагъы (авторну юсюнден), портретин
да кёргюзте.

Бюгюн биз Бостанланы Хасанны «Совет джуртум»
деген назмусун окъурукъбуз, иги тынгылагъыз.

Бу назмуда Хасан нени ачыкълайды, къаллай джа-
шауну суратлайды? (Сабийлени китаблары джабылыб-
ды, устаз назмуну кеси (азбар) окъуйду, сабийле эс
ийиб тынгылайдыла).

2) Устаз назмуну (азбар) окъуйду.

III. Сабийлеге соруула береди, сёзлюк иш барды-
рады.

Устаз: Ким айтыр, бу назмуда автор нени ачыкъ-
лайды?

Сохта: Бостанланы Хасан «Совет джуртум» деген
назмусунда Ата джуртубузну байлыкъларын, табигъат-
ны ариулугъун, сахарланы, эллени юйреб ёсгенлерин,
халкъны насыблы джашауда джашагъанын, къарнаш
миллетлени биригиб урунганларын ачыкълайды.

Сабийле, къалай ангылайсыз бу тизгинлени:

Кенг тюзледе тракторла, комбайнла улуйдула.

Кёбдю сени геройларынг, батырларынг, лётчик-
леринг.

Къууанчлыды, насыблыды, бек джарыкъды.

Совет джуртда джашауубуз. (Сабийле кеслери ангы-
лагъанларыча ачыкълайдыла, устаз да ала джетиш-
диралмагъанны джетишдиреди).

IV. Юйге иш.

1) Назмуну азбар этерге.

2) Башха поэтлини да Ата джуртну юсюнден наз-
муларын къайтарыргъа, Ата джуртну юсюнден назму-
ла джазыб келирге.

V. Энчи иш.

Биринчи кѳауум — назмуда тенглешидирилени табыб, литературадан тетрадлагѳа джазады (сѳз ючюн: «кѳурчдан», «илячинча»...).

Экинчи кѳауум — назмучукѳла кѳураргѳа кюрешеди («Сюйген джуртум» деген темагѳа).

Ючюнчю кѳауум — карточкала бла ишлейди.

Этилген ишге багѳа бериу, тинтиу.

VI. Грампластинкагѳа тынгылау («Алгѳа»).

Бу джырны сабийле билирге керекдиле. Сабийле джырны макѳамы бла джырлайдыла.

Устаз: Бу джыр бизни неге чакѳырады?

Бизни кѳаллай джашау сакѳлайды? (Устаз толу джууабла излейди).

VII. Этилген ишлеге багѳа бериу, оюм этиу.

Байкѳулланы Абдул-Керим

ОКТЯБРГѳА

Байкѳулланы Пагону джашы Абдул-Керим 1906 джыл Огѳары Марада кеси кѳыйыны бла джашагѳан эллини юйюнде туугѳанды. Октябрь социалист революция ачхан джангы джашау анга кѳанат битдиреди, джюрегин учундурады.

Сюрюу ызындан айлана тургѳанлай да, 1927 джыл эл школну бошаб, Баталпашинскеде (эндиги Черкесскеде) совпартшколагѳа киреди.

1930 джыл Абдул-Керим КПСС-ге членнге алынады. Совпартшколаны бошагѳанлай, 1931 джыл туугѳан элине келиб, пропагандист болуб ишлейди. 1933 джыл КПСС-ни обкому Абдул-Керимни Москвада КУТВ-гѳа (Коммунистический университет трудящихся Востока) джибереди. Андан кѳайтхандан сора обкомну, обрисполкомну аппаратларында ишлейди, 1937 джылдан башлаб литература джолгѳа джарашады. 1937 джылдан 1941 джылгѳа дери, кѳазауатха кетгинчи, «Кѳызыл Кѳарачай» (бусагѳатда «Ленинни байрагѳы») газетни алгѳы бурун редакторуну заместители, артда редактору болуб ишлейди.

1938 джыл Абдул-Керим джазыучуланы Союзуна член болады. Уллу Ата джурт кѳазауатны ал кюнлеринден башлаб, хорлам кюннге дери Байкѳул улу фронтда айланганды. Джуртубузну джауладан кѳо-

руулай этген джигитликлери ючюн орденле, медалла бла саугъаланнганды.

Къазауатда аны эки кёзю да сакъат болгъандыла. Алай болса да, Абдул-Керим алкъын таукел, тири адамды, алгъынча, энтда назму, поэма джазады. Эм алгъа ол саудан назмуну башында къурайды да, сора сабийлерине айтыб джаздыртады.

1937 джылдан башлаб, Абдул-Керимни назмулары газетни бетлеринде чыкыгъанлай тургъандыла.

Абдул-Керимни биринчи классда «Хорлам», ючюнчю классда «Совет Аскер», «Биз урушха къаршчыбыз» деген чыгъармаларын окъуйдула.

Аны биринчи назму китабы 1940 джыл басмаланнганды. Поэт биринчи китабыны атына «Насыб джашаугъа джырла» деб атагъанды. Бешинчи классны окъуу китабына кирген «Москва» деген назму ол китабдан алыннганды. Китаб «Джашайды Ленин» деген назму бла башланады.

Абдул-Керим Ленинни, Коммунист партияны юсюнден талай назму джазгъанды.

1941 джыл ол «Джолгъа ашыкъ», «Сау къал», «Фашист уя чачылыр», «Эзербиз, джауну эзербиз», «Сау къал» деген назмуланы, 1942 джыл «Къарнашыма» деген назмуну, 1943 джыл «Эсимдеди», «Зулифа партизанда», 1944 джыл «Къобан», «Булутчук», «Элиме», 1945 джыл «Хорлам», «Совет Аскер» деген назмуланы джазгъанды. «Хорлам» деген назму уа 1945 джыл 9 майда туугъанды.

Поэтни «Мени халкъым» деген назмусу белгили назмуланы бириди. Эки строфасын келтирейик:

Мени халкъым, насыблыса,
Махтау башыса,
Эркин селеш — Октябрны
Тулпар джашыса.

Джашау, ёмюр джашау дейбиз
Ленинизмге,
Хорламдан хорламгъа элтген
Коммунизмге.

Абдул-Керимни 1960 джыл басмаланнган «Гитчени джолу» деген поэмасы литературада белгили поэмаланы бириди. Гитчени джолу Абдул-Керимни джолуна ушамай къалмайды.

1965 джыл чыкыгъан «Назмула» деген китабында

Ата джуртну, урунууну, къралны махтаулу ишлери-
ни юсюнден джазады.

«Партия» деген назму белгили назмуланы бириди.
Ол былай башланады:

Залимлени кьурутхан,
Джюреклени солутхан,
Ау кёзлени джарытхан
Партияса — партия!

«Сенсе меннге эм багъалы» деген назмуну Абдул-
Керим туугъан къралыбызгъа, къралны насыб джа-
шаууна атагъанды. Ол анда кесини юсюнден да джа-
зады:

Кёрмесем да туура ачыкъ,
Тюлме сокъур, тюлме джарлы.
Ёмюрюю этген джарыкъ,
Сенсе меннге эм багъалы.

«Юч кюнюм» деген назмуда Абдул-Керим джа-
шауунда эм насыбха юч кюнюн санайды: комсомол-
гъа кирген кюню, партиягъа кирген кюню, Совет
Аскерге чакъырылгъан кюню.

Китаб авторну «Сёзюм» деген назмусу бла боша-
лады. Назмуну арт строфасы:

Совет адам — улуу атым,
Сакъ тутам, сыйын сатмам,
Тохтагъынчы тебмей къаным,
Сёзюм бирди — эки айтмам.

Абдул-Керим кёб назмуда эски-чирик адетлеге
къаршчы джазады. «Бир кече» деген чыгъармасы дин-
ни зараныны юсюнден джазылгъанды.

ЛИТЕРАТУРА

Абдул-Керимни кесини китаблары:

1. Насыб джашаугъа (джырла). Микоян-Шахар,
1940.
2. Хорлам. Черкесск, 1958.
3. Гитчени джолу. Черкесск, 1960.
4. Назмула. Черкесск, 1964.
5. Экинчи туугъаным. Черкесск, 1965.

6. Бир кече. Черкесск, 1966.
7. Джарыкъ джолда. Черкесск, 1971.
8. Октябрны саугъасы. Черкесск, 1978.

Джыйымдыкъ китабла:

1. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Абдул-Керимни творчествосуну юсюнден:

1. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1963.
2. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1966.
3. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.

* * *

Дерсни темасы: «Октябръга» (Байкъулланы Абдул-Керим).

Дерсни мураты: кесгин окъуу, Октябрь революцияны халкъъга джашау ачханыны суратланыуу назмуда.

Дерсде окъуу керекле: грампластинка «Къарачай», карточкала, альбом «Октябрны юсюнден джазадыла сабийле».

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Классха соруула:

1) Ким айтыр Ата джуртубузну юсюнден нарт сёзле. «Адамны насыбы — адамны Ата джуртуду», «Ата джуртунг — кёз джарыгъынгды», «Ата джуртунг эсен болса, бетинг-къутунг аман болмаз», д. а. к.

2) Бу нарт сёзлени магъаналарын ачыкълау.

3) Совет халкъ эркинликге чыгъыб къалай урунады?

Урунуу юсюнден нарт сёзле келтириу: «Урун-магъан — байыммаз», «Урунуу — джашауну анасы, къууанчы». «Урунуу — берекет», «Урунуу — байлыкъны гезени», «Урунганны — кёлю джарыкъ».

4) Бу нарт сёзлени ачыкълау.

5) «Совет джуртум» деген назмуну кесгин азбар айтыу.

6) Ата джуртубузну байлыкъларын ачыкълагъан джерлерин табуу.

II. Джангы дерс.

1) Устазны ушагъы (авторну юсюнден).

Биз бюгюн Байкъулланы Абдул-Керимни «Октябр-гъа» деген назмусун окъурукъбуз, тинтерикбиз.

2) Устаз «Октябр-гъа» деген назмуну кеси азбар айтады.

3) Сёзлюк иш: «Зор бугъоу», «Къурч къылыч», «Къобу».

4) Назмуну сабийлеге кесгин окъутуу. Ангылагъан-ларыча кеслерини сёзлери бла назмуну хапарын айт-дырыу.

III. Соруула бла иш.

Бу тизгинлени магъаналарын айтыгъыз:

Зор бугъоуну уруб юзген,
Джюреклени тотун къурутхан,
Тенгсиздикни терен кёмген,
Кюнюбюзню мамыр этген...

IV. Юйге иш.

«Октябр-гъа» деген назмуну азбар этиб келирге.

2) Октябрны юсюнден нарт сёзле, назмула билиб келирге.

V. Альбом бла ишлеу. «Уллу Октябрны юсюнден джазадыла сабийле».

1) Бу альбомдан сочинениеле окъуйду устаз (сабийле джазгъан).

2) Нарт сёзле (Уллу Октябрь революцияны юсюнден сабийле джазгъан, д. а. к.).

VI. Энци иш.

Биринчи къауум — назмуну эки кесегин азбарлайды.

Экинчи къауум — текст бла ишлеу.

Ючюнчю къауум суратха къараб, сочинение джазады, берилген сёзлеге таяна.

VII. Грампластинкагъа тынгылау («Къарачай» деген джыр).

Джыргъа юрениу.

VIII. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм этиу.

Сюйюнчланы Азамат

АЛТЫН КЪАЧ

Дерсни темасы: «Алтын къач» (Сюйюнчланы Азамат).

Дерсни мура ты: кесгин окъуу, сабийлени къачны энчи ышанлары бла шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: къачны сураты, карточкала, грампластинка.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Соруула классха:

- 1) Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан?
- 2) Юйге не берилгенин ким айтыр?
- 3) «Октябрь» деген назмуну 2 — 3 сабийге азбар соруу.

4) Уллу Октябрьны юсюнден къаллай нарт сёзле джазыб келгенсиз?

5) Уллу Октябрь революция къаллай джашау ачханды урунган халкъгъа? (Сабийледен толу джууабла излеу).

II. Джангы дерс.

1) Авторну юсюнден устазны ушагъы. Бюгюн Сюйюнчланы Азаматны «Алтын къач» деген назмусун окъурукъбуз.

Бу назмуда Азамат къачны энчи ышанларын суратлайды, тюрлениулени ачыкълайды.

- а) Къачда не ишле этедиле?
 - б) Адамла неге хазырланадыла?
 - в) Къачны ким сюеди, не ючюн?
 - г) Табигъат къалай тюрленеди?
 - д) «Алтын къач келди» деб нек айтылады?
- 2) «Алтын къач» деген назмуну устаз кесгин окъуйду.

3) Сёзлюк иш: джылны чакълары, чумла, дамлы, д. а. к.

4) Сабийлеге «Алтын къач» деген назмуну кесгин окъутуу.

- а) Хар окъулгъан кесекни тинтиу.
- б) Бу тизгинлени магъаналарын къалай ангылайсыз?

Кёзю-кёзюу келелле
Джылны сейир чакълары,
Джерге бояу берелле —
Джашил, къара, акъ, сары.

Къач энеди тюзледен,
Алтын сабанны оруб,
Ол келеди мюрзеуден
Артмакъларын толтуруб.

(Бетлеулени, тенгleshдириулени табаргъа).

III. Бегитиу.

- 1) Автор къачны багъалы нек кёреди?
- 2) Къачда не ишле этиледиле?
- 3) Къышха адамла къалай туберге керекдиле?
- 4) Назмуда табигъатны юсюнден не айтылады?
- 5) Эпитетле къаллай сёзледиле?

IV. Юйге иш. «Алтын къач» деген назмуну азбар этиб келигиз.

а) Эпитетлени джазыб келирге.

б) Къачны юсюнден башха назмуланы да эсге тюшюрюрге.

V. Текст бла ишлеу.

- 1) Белгилеуле деб къаллай сёзлеге айтылады?
 - 2) Тенгleshдириуле деб къаллай сёзлеге айтылады?
 - 3) Ветлеуле уа къаллай сёзледиле?
- Юлгюле келтириу (башында соруулагъа).
- 4) Омонимле табыб джазыгъыз текстде.

VI. Энчи иш. Биринчи къауум, суратха къараб, хапарчыкъ къурайды.

Экинчи къауум карточкала бла ишлейди.

Ючюнчю къауум назмуну азбарлайды.

VII. Грампластинкагъа тынгылау.

VIII. Этилген ишлеге багъа беруу.

* * *

Биджиланы Асхат

КЪЫШ, БОРАН

Дерсни темасы: «Къыш», «Боран». (Биджиланы Асхат).

Дерсни мураты: кесгин окъуу, бетлендириуле бла шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: грампластинка «Джылны чакълары».

I. Классха соруула:

1) Ким айтыр, жылны ненча чагъы барды? (джай, джаз, къач, къыш). 2. Джылны къайсы чагъын сюесиз?

Сохта. Мен джазны сюеме.

— Нек сюесе джазны?

— Апрельде, джаз айда, Владимир Ильич Ленин туугъанды.

— Сен а?

— Мен да джазны сюеме.

— Нек сюесе джазны?

— Апрельде, джаз айда, Юрий Гагарин спутник бла аламгъа чыкыгъанды.

— Сен а джылны къайсы чагъын сюесе?

— Алтын къачны!

— Нек?

— Къачда Октябрь нюрюн тѣкгенди таулагъа, д. а. к.

(Къышны, джайны юсюнден да ол халда соруу бардырыгъа боллукъду).

Устаз: Кѳремисиз, сабийле, джылны ичинде къалай ашхылыкълагъа, тамаша затлагъа тюбейбиз? Джылны чакълары бир-биринден сейирдиле, аламатыдыла, ала, бир-бири ызындан алмаша, кѳб ашхы затланы къоя барадыла. Джылны чакъларына сочинение джазарыкъбыз, хазырлана туругъуз.

II. Джангы дерс. Устазны ушагъы (авторну юсюнден).

1) Сабийле, джылны аллында окъугъан эдик Биджиланы Асхатны «Ана тилим» деген назмусун. Биографиясы бла шагърей болгъан эдик. Къайда, тетрадарыгъызыны ачыб къарачыгъызы (сабийле Биджиланы Асхатны биографиясын къайтарадыла. Устаз классха соруула береди).

2) Бюгюн Биджиланы Асхатны «Къыш», «Боран» деген назмуларын окъурукъбуз, сюзерикбиз. (Сабийлеге китабларын, тетрадарын джабдырады устаз).

3) Устаз кесгин азбар окъуйду назмуну («Боран»).

4) Устаз кесгин азбар окъуйду экинчи назмуну («Къыш»).

5) Сабийлеге назмуланы экисин да кесгин окъутады.

С ѳ з л ю к и ш.

Ангылагъанларына кѳре хапарын айтдырыу.

III. Текст бла ишлеу.

1) Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

«Боран, буруб, боранлаб,
Ерге-энишге чабады.
Джанлы къойну сюргенча,

Къарны сюрюб барады.
«Акъмыйыкъ мычымай джетди».
«Ууакъ тёртгюллей джаз джетер».

2) Сабийле ангылагъанларыча ачыкълайдыла, устаз джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди.

IV. Юйге иш.

1) Къайсы назмуну сюесиз? Аны азбар этигиз.

2) Бетлеулени айырыб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

V. Грампластинкагъа тынгылау («Джылны чакълары»).

1) Устазны ушагъы — композитор Чайковскийни юсюнден.

Биджиланы Асхат «Къыш» деген назмусунда къышны тюрлениуюн сёзле бла назму алда береди, суратчы къышны бояу бла суратын салады, композитор музыка бла кёргюзтеди къышхы табигъатны. Чайковскийни «Джылны чакълары» деген пластинкасына иги тынгылагъыз. (Сабийле «Джылны чакъларына» тынгылайдыла).

3) Ким айтыр, къышны къаллай макъам бла кёргюзеди композитор?

Сохта: Джерни юсюнде болгъанны къатдырыб, къыш, сууукъдан бузлатыб, ач бёрюча ёрге-энишге чабады. Къышха хазырланмагъан адамны табса, ичине джутарча чабады, джортады. Алай а халкъ къыш ашарын джыйгъанды, эшиклерин къаты этиб, джылы юйюнде олтурады.

4) Ким айтыр, джазны уа къаллай макъам бла кёргюзеди композитор?

Сохта: Джылы джаз сууукъ къышны хорлайды. Къарчыкъла эрий, кёлчюкле бола, къарчыкъланы тюбюнден джанкъозчукъла башчыкъларын къарата, джазгъа ышарадыла. Чокъракъ Къобанны тюрсюню боза бетли болады. Таулада къарла, бузла эрийдиле, бютеу кёз кёрген кёгереди. Джазгъы кюнню алтын таякълары тауланы башларын джылтыратадыла. Джаз, джашил атына миниб, акъмыйыкъны тауладан аудурады. Джаз келеди, къууанч келеди, д. а. к. (Устаз быллай джууабла излеб, сабийлени билимлерин ёсдюрюрге борчлуду).

VI. Биринчи къауум сайлагъан назмусун азбар этерге.

Экинчи кѡауум — соруулагѡа дѡууабла береди, «Боран» деген назмуда бетлендириулени табыб тетрадлагѡа джазады.

Ючюнчю кѡауум — соруулагѡа дѡууаб береди, «Кѡыш» деген назмуда бетлендириулени табыб, тетрадлагѡа джазады.

VII. Этилген ишлеге багѡа бериу, дѡетишдиралмагѡан джерлерин толтуруу.

Устаз Хубийланы Назирни «Кѡыш кюн» деген назмусун кесгин окѡуйду, тинтеди. Энци окѡургѡа береди.

Байрамукѡланы Халимат

ЛЕНИН ДЖАШАГѡАН ЮЙДЕ

Байрамукѡланы Башчыны кѡызы Халимат бююн-гю кѡарачай литературада эм белгили джазыучулан-ны бириди. Аны аты бютеу Союзда аны тышында да белгиледи.

Халимат Октябрь революция бла тенгди: 1917 джыл Хурзукда туугѡанды. Атасы агѡач ишлеге уста болгѡанды.

Халимат нени юсюнден, кѡайсы жанрлада джазады деген соруугѡа бир сѡз бла дѡууаб этиб кѡоку кѡыйын иш боллукѡду: кѡб затны юсюнден кѡб тюрлю жанрлада джазады.

Халимат Москвада Литература институтну эмда Баш литература курслада экиджыллыкѡ окѡууну бошагѡанды, талай джылны джазыучулану Союзуну область бѡлюмюню тамадасы болуб ишлегенди, литературада уллу дѡетишимлери ючюн «Хурмет белгиси», «Халкѡланы шохлугѡу» орденле бла саугѡаланганды. Аны назмулары бла хапарлары тыш кѡраллы тиллеге кѡчюрюлгендиле.

1939 джыл Халиматны СССР-ни джазыучуларыны Союзуна членнге алгѡандыла, 1963 джыл КПСС-ге членнге киргенди.

Халиматны творчествосу бла сабийле биринчи классда шагѡрей болуб тебрейдиле. Биринчи классда «Школгѡа биринчи кере» деген назмусун окѡуйдула, экинчи классда «Кѡарылгѡашчыкѡ», «Шохлукѡ» деген назмуларын, ючюнчю классда «Пионерни джыры», «Юч ана бла юч бала», «Зоя Космодемьянская» деген назмуларын окѡуйдула.

Халимат 1936 джылдан джазыб башлагъанды. Таймаздан аны назмулары газетде басмаланадыла, 1939 джыл а «Эки джюрек» деген пьесаны джазады. Уллу Ата джурт къазауатны заманында ол джаугъа къаршчы назмула чыгъарады. Ала «Вперед за Родину! Ата Джурт ючюн алгъа!» деген, эки тилде Микоян-Шахарда чыкъгъан джыйымдыкъ китабда басмалангандыла (1941 дж.).

Халиматны биринчи назму китабы «Сюйген тауларым» 1959 джыл басмаланганды. Китабны ал джанында назмула Ленинге, партиягъа, Октябръга, шохлукъгъа, совет патриотизмге аталгъандыла. Алада таулуланы кюннге чыгъаргъан джангы джашау болгъаны толу суратланады.

Назмулада Халимат сёзню тюз айтыб къоймайды, адамны тюшюндюрюрча, ойлашдырырча, таукеллендирирча, алай джазады.

1962 джыл Халиматны «Къарчаны юйдегиси» деген повести чыгъады. Китабда орта ёмюрлени кёзюую суратланады.

1963 джылда Халиматны «Залихат» деген поэмасы энчи китаб болуб чыкъгъанды. Эрикгенланы Залихат Уллу Ата джурт къазауатны заманында, къолуна сауут алыб, партизанинга чыкъгъанды. Уруш кюнлени биринде ол душманны къолуна тюшгенди, анда аны кёб къыйын чекдириб ёлтюргендиле.

Джетген кюнде халкъы ючюн джан берген адамны аты унутулмайды. Залихатны юсюнден кёб зат джазылгъанды. Поэманы бир кесегин келтирейик:

Джазаргъа деб сени юсюнден
Бек эртдеден,
Айырылмай айланганма
Кёлеккенгенден.
Кече джатсам, сюелеенг
Мени аллыма,
Сени бла чыгъа эдим
Мен тангыма.
Джолгъа чыкъгъан кёзюуюмде,
Джол къысхарта,
Негер болдунг, кёл кёлтюре,
Не джылата.
Сора сеннге джюрек тарлыкъ
Этгенинде,
Джазмай тёзюм табмазымы
Билгенимде,
Таукел болуб, мен узалдым
Къаламыма...

Экибиз да чыкыгъан эдик
Бир ёзенден,
Болмасакъ да биз бир элден,
Бир тийреден.
Экибиз да тот бугъоудан
Къутулгъанла,
Экибиз да — совет кюнде
Джашнагъанла.
Менден иги ким биллигед
Сенде халны,
Аны ючюн таукел алдым
Мен къаламны.

Бу ал сёзню магъанасы бла суратлау халы къаллай бир болгъаны белгилиди.

1964 джыл Халиматны «Джылла бла таула» деген романы чыкыгъанды. Литературовед Къагъыйланы Назифа айтханнга кёре, роман къарачай литературагъа къошхан джангылыкъланы бир къаууму быладыла: коллективизация, къарачай совет интеллигенцияны туугъаны, НЭП-ни заманы, таулу тишириулары джамагъат къуллукъгъа тырмашханлары, философия сакъышла бла лирика туракълаула.

Китабны баш герою Асланды, алай болса да эде къалгъан, литературада кеслерине орун алгъан героюла аз тюлдюле.

Халиматны хапарлары тил байлыкъ бла, джашауну тюз, терен кёргюзтюу бла, джюрек сезимлени тыйышлы суратлау бла бу жанрда биринчиледиле. 1965 джыл аны хапарлары энчи китаб болуб («Тиширыуну хапарлары») басмаланнгандыла. «Гырджын», «Айран», «Асиятны письмосу» деген хапарла авторну джюрек къыллары бла джазылгъандыла. «Мени джырым» деген чагъарма уа Халимат эртденнгиде кюн таякны алыб, аны учу бла чууакъ кёкде джазгъан болур дерча алайды.

1969 джыл чыкыгъан «Джырла!» — дедиле тауларым» деген назму китабы окъуучулагъа уллу саугъа болгъанды. Бу китабны тематикасы кенгди, магъанасы теренди, суратлау чемерлиги мийикди.

Халиматны творчествосунда поэзия бла проза кёзюулешиб келгенлей турадыла. Поэзиясы кёб орун алса да, прозада да эм кёб ишлегенлени бириди. 1970 джыл аны «Чолпан» деген белгили романы басмаланнганды.

1977 джыл чыкыгъан «Огъур» деген назму китабы окъуучулагъа огъур джол табханды. Поэтесса бу ки-

табда поэзия джолгъа къалай келгенини юсюнден энчи назму джазгъанды. Аны джюрек сезимлери назмуда толу кёрюнедиле.

Къачан болгъанма поэтми дейсе?
Билмейме,
алай а ол тууа болур,
джюрекке къууанч не бушуу кирсе,
назму джаздыргъан, эшта, ол болур.
Болгъан болурма, эшта, мен поэт
Эштген кюнюмде джылы сёзлени,
болгъан болурма, эшта, мен поэт
джангы кёрген кюн туугъан джерлени.
Манга чегетле, суула сёлешген
кюнледе болгъан болурма мен поэт,
адамла меннге ичлерин тёркен
кюнледе болгъан болурма мен поэт,
адамла меннге ичлерин тёркен
кюнледе болгъан болурма мен поэт.
Туугъан джуртум джангыдан туугъан
кюнде болгъан болурма мен поэт,
аны юсюне джау бомба къуйгъан
кюнледе болгъан болурма мен поэт.
Окъ джараланы бакъгъан кюнюмде
болгъан болурма, эшта, мен поэт.
Хорлам келген кюн, майны кюнюнде,
болгъан болурма, эшта, мен поэт,
болмай къалдыргъа джюрегим къоймай,
болгъан болурма, эшта, мен поэт.

Халиматны творчествосунда табигъат бек улуу орун алады, алай а табигъат кеси энчи кёрюнюб, джашау да энчи кёрюнемей, джашау бла табигъат айырылмай бирге барадыла.

Халиматны талай назмусу, макъам салыныб, джыр болуб джырланадыла. Пушкинни, Лермонтовну, дагъыда башха поэтлени чыгъармаларын Халимат къарачай тилге кёрюгенди.

Халимат Къарачай поэзияны антологиясында кесине тыйыншлы орун алгъанды. Аны назмулары «Библиотека всемирной литературы» деген сериягъа киргендиле. (том 180, 1977).

Халиматны сёзлерине «Последний изгнанник» деген опера джазылгъанды.

Халиматны чыгъармалары СССР-ни кёб халкъларыны тиллерине кёрюрюлгендиле. 1978 джыл аны «Мать отцов» деген китабы Алма-Атада къазах тилде чыкыгъанды.

ЛИТЕРАТУРА

Къарачай тилде китаблары:

1. Эки джюрек. Микоян-Шахар, 1939.
2. Суйген тауларым. Черкесск, 1959.
3. Къарчаны юйдегиси. Черкесск, 1962.
4. Залихат. Черкесск, 1963.
5. Джылла бла таула. Черкесск, 1964.
6. Тиширыуну хапары. Черкесск, 1965.
7. «Джырла!» — дедиле тауларым». Черкесск, 1969.
8. Чолпан. Черкесск, 1970.
9. Огъур. Черкесск, 1977.

Орус тилде кесини китаблары:

1. Люблю я жизнь. Черкесск, 1957.
2. Стихи. Черкесск, 1963.
3. Исповедь. Москва, 1965.
4. Весенний полдень. Ставрополь, 1965.
5. Дым очага. Черкесск, 1968.
6. Рассказ женщины. Ставрополь, 1969.
7. Песня моя. Ставрополь, 1971.
8. Снова в путь. Москва, 1972.
9. Суд аула. Ставрополь, 1973.
10. Утренняя звезда. Москва, 1974.
11. День за днем. Москва, 1975.
12. Всадники. Москва, 1977.
13. Мать отцов. Москва, 1977.

Джыйымдыкъ китабла къарачай тилде:

1. Джашауубузну байрагъы. Фрунзе, 1956.
2. Таза джюрекден. Фрунзе, 1957.
3. Джилтинле. Алма-Ата, 1957.
4. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
5. Биринчи атламла. Черкесск, 1958.
6. Алчыла. Черкесск, 1961.
7. Къарачай поэзияны антологиясы.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла:

1. Горный поток. Черкесск, 1958.
2. Зори Кубани. Черкесск, 1961.
3. Слово о братстве. Ставрополь, 1963.
4. Свет дружбы. Черкесск, 1963.

ХАЛИМАТНЫ ТВОРЧЕСТВОСУНУ ЮСЮНДЕН:

1. *Кагиева Н.* Халимат Байрамукова. Очерк творчества. Черкесск, 1966.
2. *Караева А. И.* Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
3. *Михайлов В.* Стихи горянки читают за рубежом. Газета «Ставропольская правда», 1960, 22 ноября.
4. *Балтин П. И.* Лирика советской горянки. Альманах «Ставрополье», № 1, 1960.
5. Краткая литературная энциклопедия. Том I, 1962, стр. 402.
6. *Николаев Р.* Сестра наша Халимат. Еженедельник «Литературная Россия», 1963, 15 марта.
7. *Леонова О.* Отвечая на все и за все. «Литературная Россия», 1963, 3 октября.
8. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1963.
9. *Кожевников Т.* Поэзия большого сердца. Альманах «Ставрополье», 1964.
10. *Дымшиц А.* Лирика раздумий. Журнал «Знамя», 1964, № 4.
11. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1966.
12. *Дымшиц А.* Исповедь благородного сердца. Журнал «Москва», 1966, № 8.
13. *Карим М.* Восьмой день недели. Журнал «Дружба народов», 1968, № 12.
14. *Гамзатов Р.* Горянка из нашего аула. В книге Гамзатова Р. «Верность таланту». Москва, 1970.
15. *Лагунов А.* Исповедь сердца. Альманах «Ставрополье», 1972, № 2.
16. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.

* * *

Дерсни темасы: «Ленин джашагъан юйде» (Байрамукъланы Халимат).

Дерсни мураты: кесгин окъуу, Владимир Ильич Ленинни халкъгъа эркин джашау ачар ючюн кюрешгенин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: диафильм («Ленинни биографиясы»).

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Классха соруула:

1) Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан, ангыламагъаны болгъан бармысыз?

2) Ким айтыр, юйге не берилгенди?

3) «Боран» деген назмуну азбар ким айтыр?

4) Сабийле «Боран» деген назмуну азбар айтадыла.

5) «Къыш» деген назмуну ким айтыр азбар?

6) Къайсы назмуну бек джаратдыгъыз? (Сабийле кёллерине келгенни айтадыла).

7) Устаз оюм этеди, джангы дерсге кёчеди.

II. Джангы дерс.

1) Устазны ушагъы (авторну юсюнден). Бюгюн биз Байрамукъланы Халиматны «Ленин джашагъан юйде» деген назмусун окъурукъбуз.

2) Устаз кесгин окъуйду назмуну.

3) Сёзлюк иш: хурмет, тырмаша.

4) Сабийлеге назмуну кесгин окъутуу.

Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Узакъ джерден сени юйюнге келгенлей,
Хурметинге кёлтюрюддю джюрегим,
Юй ичинде болумунгу кёргенлей,
Бизни ючюн инджитгенд кесин, — дедим.
Бюгюнлюкде къайсы юйге кирсенг да,
Мындан эсе талай онглуду джашау.
Бизни алай этер ючюн, Ленин а
Излемегенд кесине тынч ашау.

(Сабийле ангылагъанларыча джарашдырыб, джууаб береди, устаз да аланы джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди).

III. Юйге иш.

1) Азбар этиб келирге («Ленин джашагъан юйде» деген назмуну).

2) В. И. Ленинни юсюнден назмула, нарт сёзле, хапарла билиб келирге.

IV. Ленинни биографиясына къарау. (Диафильм).

1) Хар этилген ишни тинтиу.

2) Владимир Ильич Ленинни сабий заманы.

3) Владимир Ильич Ленин гимназияда.

4) Владимир Ильич Ленинни революцион ишлери. (Быланы юсюнден ушакъ барады).

V. Энчи иш.

Сен не билесе В. И. Ленинни юсюнден? (Анкетала хазырлау).

VI. Сочинение джазадыла — «Ленинни сабий заманы» (бошамагъанла юйде бошаргъа).

VII. Этилген ишлеге багъа бериу.

* * *

Дерсни темасы: «Сени устазынг» (Байрамукъланы Халимат).

Дерсни мураты: кесгин окъуу, устазны къалай улу къыйыны, борчу болгъанын айыртыу.

Дерсде окъуу керекле: авторну портрети, грампластинка, карточкала, суратла.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Классха соруула:

1) Байрамукъланы Халимат къайда туугъанды, къайда джашайды?

2) Ким айтыр «Ленин джашагъан юйде» деген назмуну азбар? (Эки сабий азбар айтадыла).

3) В. И. Ленинни Кремлде квартирини болуму къалайды?

4) Аны кѳргенле не оюм этдиле?

5) В. И. Ленин халкъгъа эркин джашау ачар ючюн къалай кюрешгенди?

6) В. И. Ленин кесин уллу кѳргенмиди?

7) В. И. Ленинни юсюнден башха джазычуланы сиз къайсы назмуларын билесиз?

II. Юй ишни бу халда бегитирге боллукъду.

III. Джангы дерс.

1) Устазны ушагъы (джангы дерсни юсюнден — «Устазны сыйы, борчу уллуду»).

2) «Сени устазынг» деген назмуну устаз кесгин азбар окъуйду.

а) Сѳзлюк иш: ала-чола, дефтер, джалкъаулукъ;

б) бу сѳзлеге синонимле таба ачыкълайдыла магъаналарын устаз да, сабийле да.

3) Хар окъулгъан кесекчикни тинтиу.

Къалай ангылайсыз бу тизгинлени:

Дерсни юсюнден тенгинг бла сѳлеше,
Неда сюзюб кѳзюнгю терезеге,
Айтылгъанны ала-чола эште,
Заран алсанг, дерсни билмей, кесинге,
Уллу бушууд ол сени устазынга...

Устаз да болуша, бу тизгинлени кеслерини сѳзлери бла ачыкълайдыла.

4) Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдырыу.

IV. Юйге иш. 1) «Сени устазынг» деген назмуну азбар этерге.

2) «Мени устазым» деген темагъа хапарчыкъ къу-
раргъа.

V. Энчи иш. Биринчи къауум назмуну 2 — 3 ке-
секчигин азбар этеди.

Экинчи къауум — кёб магъаналы сёзлени табыб,
назмудан айтымла къурау (устазы юсюнден).

Ючюнчю къауум суратла бла ишлейди (суратха
къараб хапарчыкъ къурайдыла, ат атайдыла. Школну
суратлары, устаз бла сабийлени суратлары).

VI. Этилген ишни сюзюу, багъа бериу.

VII. Грампластинкагъа тынгылау (орусча).

1) Бу джырны макъамы, тили къалайды?

2) Биринчи устазларына сүймекликлерин сабийле
къаллай сёзле бла билдиредиле? д. а. к.

VIII. Карточкала бла ишлеу. (Карточкалада ишле
бу халда болургъа боллукъдула). Биринчи карточка:

1) Сен не билесе устазы юсюнден?

а) нарт сёз; б) назмула; в) джыр; г) хапар, д. а. к.

2) Сени биринчи устазынг кимди?

3) Аны юсюнден не айтырыкъса? (Сабийледен толу
джууаб изленеди).

IX. Классда этилген ишлеге багъа бериу, оюм этиу.

Тхайцухов Бемурза

ЛЕНИННИ ДЖАШЫ

Тхайцухов Хангерийни джашы Бемурза абаза джа-
зычуду, 1932 джыл Кубина элде туугъанды. 1962
джыл Къарачай-Черкес пединститутну филология фа-
культетин заочно бошагъанды. Ол джылдан бери
СССР-ни джазычуларыны Союзуну члениди.

Биринчи назмусун ол 1949 джыл басмалагъанды,
биринчи назму китабы уа «Сүймекликни джилтин-
лери» 1958 джыл чыкъгъанды. Бир джылдан аны ха-
парладан къуралгъан «Эмен чапракъ» деген китабы
басмаланады.

1962 джыл аны «Джашауну джели», 1963 джыл
балладада бла поэмаладан къуралгъан «Ленинни
юсюнден сагъыш эте» деген китабы чыгъадыла.

Бемурза 1965 джыл «Къолунгу бер, кюн» деген

повестни назму халда джазгъанды. Аны орус тилде «Сюймекликни ауазы» деген романы чыкыгъанды.

Тхайцуховну творчествосунда эм баш зат бюгюн-гю совет адамны джашауун, сагышынын литературада толу кёргюзтмекликди. Аны джазгъанлары философия оюмлагъа келтиредиле. «Чапракъ» деген назму-да ол былай джазады.

Чапракъ, бутакъдан тюшюб,
Мууал болгъанд.
Тюз юсюне кюн тийсе да,
Ол шыбырдагъанд:
Вагъалы бутакъ, сенсиз
Эм тамырсыз ёлеме,
Юсюме тийген кюн а
Джаудан да аман кёреме.

Аны джазгъанларында таб тенгleshдириуле кёб тубейдиле. Бир назмусунда ол былай айтады: «къруршча къаты бол», «джаз гокка хансча чакъ», деб халкъда алай тенгleshдиредиле. Алай а кърурчну, гокка хансны кеслерин не бла тенгleshдирирге боллукъду деб сорады? Анга быллай джууаб этеди: «джазгъы май, Ата джуртум чакъгъанча бол», «кърурч, сен да совет адамлача къаты бол».

Бемурзаны эм белгили назмулары В. И. Ленинге аталгъандыла. Аны «Ленинни юсюнден сагыш эте» деген назмусу абаза литературада эм белгили назмуланы бириди.

Урунуу бла урунууну адамы Тхайцуховну чыгъармачылыкъ ишинде уллу орун аладыла. Эндиги таулу тиширыулары сыфатларын Тхайцухов тыйыншлысыча суратлайды.

Уллу Ата джурт къазауатны къыйын джыллары аны творчествосунда кёб айтыладыла. Къазауатны къара кюнлерини юслерине бояу сюртмейди, алай а аны бла бирча совет адамланы къанлы джауну аллында бюгюлмегенлерин да кёргюзтеди.

Тхайцуховну сабийлеге джазгъан назмулары аз тюдюле. Ала сабий джюреклеге дженгил джетген джол табадыла.

Областда Бемурза белгили поэтлени бириди, прозаиклени ичинде да белгили прозаиклени бириди. Аны «Эмен чапракъ», «Ленинни джашы» деген хапарлары авторну керти фахмусу болгъанына шагъатдыла.

«Джашауну джели» деген повестде автор тауладан ишчи класс къурала башлагъанын кӛргюзеди. Бизни областны халкълары ёмюрледен бери малчылыкъ бла келгендиле. Ишчи классны адамларын литературада кӛргюзтюу областны литературасында жангы затды, аллай бир да къыйынды. Алай болса да, Тхайцухов кесини чыгъармасында таулуланы заводлада, уллу коллективледе ишлегенлерин, аланы джашауларында тюрлениулени толу кӛргюзтеди.

ЛИТЕРАТУРА

Абаза тилде Тхайцуховну кесини китаблары:

1. Суймекликни джилтини. Черкесск, 1958.
2. Эмен чапракъ. Черкесск, 1959.
3. Джашауну джели (повесть). Черкесск, 1959.
4. Ленинни юсюнден сагъыш эте. Черкесск, 1963.
5. Къолунгу узат, Кюн. (Назмула бла джазылгъан повесть). Черкесск, 1964.
6. Бир уууч топракъ (роман). Черкесск, 1966.
7. Неди Ата джурт деген? (поэма бла назмула). Черкесск, 1967.
8. Агъаргъан чач (назмула, поэмала). Черкесск, 1968.
9. Къушну тюгю бла (назмула бла поэмала). Черкесск, 1970.

Орус тилде Тхайцух улуну китаблары:

1. Голос любви. Черкесск, 1966.
2. Гашемида (повесть и рассказы). Москва, 1972.

Тхайцуховну творчествосуну юсюнден:

1. *Тугов В. Б., Бекизова Л. А.* Литература абазин. Труды Карачаево-Черкесского научно-исследовательского института. 1965, вып. 4.

2. *Тугов В.* Очерки истории абазинской литературы. Черкесск, 1970.

3. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.

Дерсни темасы: «Ленинни джашы». (Тхайцухов Бемурза).

Дерсни мураты: кесгин окъуу, текст бла ишлерге юретиу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка, диафильм. (Къазауатны юсюнден).

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Юй ишге къарау.

1) Ангыламагъаныгъыз болгъанмыды юй ишде?

2) Ким айтыр, юйге не берилген эди?

Сохта: Юйге Байрамукъланы Халиматны «Сени устазынг» деген назмусун азбар этерге, «Мени устазым» деген темагъа хапар къуаргъа. (Устаз литературадан тетрадлагъа кез джетдиреди, багъа береди).

Устаз: 1) Ким айтыр назмуну азбар? (2 — 3 сохтагъа назмуну азбар айтдырады).

2) Ким окъур «Мени устазым» деген хапарчыгъын? (2 — 3 сабий окъуйдула).

3) Юй ишлерине багъа бериу. (Джазылгъан хапарчыкъланы тенгleshдириб, ким ариу, тыйыншлы джазгъанын чертиб, устаз сохталаны быллай ишлеге келлендирирге борчлуду).

II. Жангы дерс.

Устаз: Сабийле, биз бюгюн абаза джазыучу Тхайцухов Бемурзаны «Ленинни джашы» деген хапарын окъурукъбуз, тинтерикбиз. Тхайцухов кимди? «Ленинни джашы» деб нек аталгъанды бу хапаргъа? Бу сорууланы ачыкъларыкъбыз бюгюнню дерсде.

1) Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк ишни бардырады.

2) Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу.

Устаз: Сорлугъу болгъан бармыды бу хапардан? (Сабийле тюрлю-тюрлю соруула сорургъа боллукъдула, устаз башха юлгюле келтире, ушакъ этеди).

III. Соруула классха:

1) Бу хапарны автор эсине къайдан тюшюреди?

2) Рота къайры кетиб бара эди?

3) Солугъан джерде аскерчиле не табдыла?

4) Лёнка тиширыула бла къартланы къыргъан заманны не зат бла тенгleshдиреди?

5) Пионер къаллай джигитлик этеди?

6) Пионерни атасы кимди?

7) Хапаргъа «Ленинни джашы» деб нек аталгъанды?

IV. Устазны ушагъы, оюмлары.

V. Юй иш. Хапарны кесгин окъуб, план салыб, сочинение джазаргъа.

VI. Энци иш. Биринчи къауум текст бла ишлейди.

Экинчи къауум — юйде джазыллыкъ сочинениелеге план хазырлайды.

VII. Хар этилген ишге багъа бериу, оюм этиу.

Сюймекликни юсюнден джазылгъан назмусунда ол, менден баш бура эсенг деб, суйген къызына не аманлыкъ, не зарлыкъ излемейди, кеч, эртде болса да джюрегин тюз ангыларын излейди:

Ким биледи, бара-баргъан джашауда
Сеннге этилген назмуланы окъурса,
Джюрегими тазалыгъын ангылаб,
Къартлыгъынгда ахсыныргъа болурса.

Ахматны назмуларында табигъат уста суратланды. «Сау къал, Къобан» деген назмусунда ол, суйген тенги бла селешгенча, Къобан бла ушакъ этеди.

Ахмат Москвада Литература институтха киргинчи, Карачаевскеде пединститутну филология факультетинде окъугъанды. Ол себебден шахарны эркелетеди, туугъан элинча сюеди. «Къарачай шахар» деген назмусуну аягъын ол былай бошайды:

Сенсиз меннге
Джокъду джашау —
Биргенгеди къадарым.
Джылдан джылгъа
Къанат кериб,
Джашна, туугъан
Шахарым!

Ахматны кесини биринчи назму китабы «Джюрекден джюрекге» 1965 джыл чыкыгъанды. Экинчи китабы — «Тюбешу» — 1970 джыл. Бу китабны эм алында эпиграфны орнуна бу тизгинлени джазады:

Керек болса, Ата джуртум, сени ююн,
Санларымда от джанса да, тѳзерме.
Башха мадар табылмаса, борчуму
Джюрегими къаны бла тѳлерме.

Ахматны «Анам» деген назмусу («Лирика поэмадан юзюк» деб джазгъанды автор) ананы юсюнден джазылгъан назмулада игилени бирине саналыргъа боллукъку. Назмуну талай строфасын келтирейик:

Хар айтханынг къулагъыма
Тиеди татлы.
Клим сюеди, анам, сени,
Мен суйген чакълы!

Бююнлюкде, къарайма да,
Къырауду чачынг.
Сени юсюнгден тюз джазмасам,
Урлукъду къачынг.

Болгъандыла халатларым,
Тилейме, кечир,
Неда, сал да бешигиме,
Джангыдан ёсдюр.

Ётген кюнле, кетген кюнле,
Къайтыгъыз бери,
Ала келиб, къоюб кетмей,
Джокълагъыз мени.

Джашауумда джангылгъанма,
Къарайма тёбен.
Ах, анамдан джангы туууб
Къалсам эди мен.

Олсагъатда башха тюрю
Джашарыкъ эдим,
Дунияда игилеге
Ушарыкъ эдим.

Лермонтовгъа аталыб къарачай поэзияда аз назму джазылмагъанды. Ахматны «Лермонтовну эсгерю» деген назмусу иги назмуланы бириди. Лермонтовну юсюнден Ахмат ары дери да бир назму джазгъанды.

Сюймекликни юсюнден Ахмат талай назму джазгъанды, алада да аны хаты энчиди.

1972 джыл Ахматны «Кюн таякъла» деген повести басмаланганды. Таза урунуу бла таза иннетлилик повестни тамалыдыла.

Ахматны «Таулада» деген джыры белгили джырланы бириди. Къобан улуну талай чыгъармасы орус, украин тиллеге кёчюрюлгендиле. Аны «Азрет будет бить» деген повести Москвада энчи китаб болуб чыкгъанды. Ол «Кюн таякъла» деген повестни кёчюрюлгенди.

Башха тилледен Ахмат талай назму кёчюргенди. Сёз ючюн, грузин поэт Николай Бараташвилини (1817 — 1845) «Мерани» деген назмусун кёчюргенди. Бу назму кёб тилге кёчгенди, тюрю-тюрю тилледе бир китаб болуб чыкгъанды.

Мерани, джолсуз джерлеге джол ачыб, тау-тюз демей, кёкге да чыгыб баргъан атды. Анга къарачайлыла Буракъ дейдиле. Ахмат да Буракъ деб кёчюргенди.

Ахмат талай украин поэтни назмуларын кёчюргенди. Ала «Танг жарыкъ» деген китабда басмалангандыла.

ЛИТЕРАТУРА

Ахматны кесини китаблары:

1. Джюрекден джюрекге. Черкесск, 1965.
2. Тюбешиу. Черкесск, 1970.
3. Кюн таякъла. Черкесск, 1972.
4. Сыналгъан джылла. Черкесск, 1974.

Джыйымдыкъ китабла къарачай тилде:

1. Джарыкъ джолда. Черкесск, 1960.
2. Шохлукъ. Черкесск, 1962.
3. Джанкъылыч. Черкесск, 1964.

Орус тилде чыкъгъанла:

1. Азрет будет жить. Москва, 1976.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла:

1. В семье единой. Черкесск, 1977.
2. Тепли скарби. («Теплые сокровища»). Украин тилде. Симферополь, 1972.

* * *

Дерсни темасы: «Ол аджалны хорлагъанды» (Къобанланы Ахмат).

Дерсни мураты: Владимир Ильич Ленинни иши бютеу халкълагъа насыб бергенин, эркинликге джол ачханын ачыкълау, кесгин окъуу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка «Ленинни джыры» (Хубийланы О. А.), альбомла, сурат, таблица.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишни тинтиу.

Устаз: Юй ишни толтурмагъан, сорлугъу болгъан бармысыз?

Юйге не берилгенди?

Сохта: Юйге Тхайцуховну «Ленинни джашы» деген хапары берилген эди, кесгин окъуб, сочинение джазыб келирге.

Устаз: (Парталагъа айланыб, этилген ишлеге кез джетдиреди).

1) Ким айтыр хапарны джарашдырыб, кесини сёз-лери бла?

(Сабийле хапарны айтхан заманда устаз сочинение-леге кёз джетдиреди, 2—3 сочинениени кесине алады).

2) Къайда, сабийле, тынгылачыгъыз, окъуюкъ бу сочинениедени. Кёремисиз Айшатны сочинениеден тетрадын, къалай ариу, кирсиз джазгъанды, кеси да къалай кирсизчик кийиниб келгенди. Айшат хаман да тюз олтурады.

Айшатны сочинениесин окъуюм.

Устаз сочинениени окъуйду, эсде багъа береди.

Аскерни сочинениесине тынгылагъыз! Аскер кир-лирек джазгъанды, магъанасын толу ачыкълайды. Энди джазсанг, Аскер, кирсиз джаз, иги джашча, кир-лирек джазгъанынг ючюн, сеннге — «4».

3) Сочинение джазгъан заманда къаллай нарт сёз-ле келтиргенсиз?

С о х т а л а. «Джигитге шок атылгъанлыкъгъа, кёз къакъмаз». «Совет Аскерни — аскер хорламаз».

4) Дерсде этилген ишлени джыйышдырыб, устаз оюм этеди.

II. Юй ишни бегитиу (соруула бла).

III. Джангы дерс.

Устаз: Бюгюн дерсни мураты — В. И. Ленинни иши бютеу халкълагъа насыб бергенин, эркинликге джол ачханын, Ленинни аты эм сыйлы ат болгъанын ачыкъларыкъбыз. Эсигизге тюшюрюгюз. Сиз не биле-сиз Уллу Ленинни юсюнден? Сиз анкетала джараш-дырлыкъсыз бу темагъа, хазырланыгъыз. Иги анке-таланы Ленинчи залда тагъарыкъбыз.

Бюгюн Къобанланы Ахматны назмуларын тинте-рикбиз: «Ол аджалны хорлагъанды», «Таулада». Ки-табларыгъызны джабыгъыз, иги тынгылагъыз. Ахмат нени ачыкълайды «Ол аджалны хорлагъанды» деген назмусунда?

1) Устаз назмуну азбар окъуйду, сёзлюк иш бар-дырады.

Деу — мазаллы къарыулу, уллу.

Томла — талай китаб.

Хазна — байлыкъ, рысхы.

Аджал — ёлюм, ууахты.

2) Китабланы ачдырыб, сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу.

Устаз: Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Ленинин хазнасындан бюртюк излеб,
Ачдым энди кызыл тышлы китабларын.
Заман джетди... ангыладым мычымайын,
Дуниягъа джууукъ болгъан оноуларын.

(Тизгинлени сабийле ачыкълайдыла).

IV. Юйге иш. Назмуну азбар этерге, «Ленинизмди халкъны къарнаш шохлукъда джашатхан» деген темагъа хапар къураб келирге.

V. Энци иш. (Ленинчи залгъа сабийлени элтиу). «В. И. Ленинни сабий джыллары» деген стендлеге къарау.

(Энци ишни мураты: сабийлени билимлерин ёсдюрюу, анкеталаны джазаргъа хазырланыу заманда болушлукъ).

Устаз: «Ленинизмди халкъланы къарнаш шохлукъда джашатхан» деген темагъа хапар джазгъан заманда бусагъатда этилген ушакъланы эсге ала джазыгъыз.

VI. Альбом бла ишлеу. «Сабийле Уллу Ленинни юсюнден джазадыла» деген темагъа сочинениелени окъуу. Владимир Ильич Ленинни юсюнден нарт сёзле, суратла (таблица — сабийле джыйгъан, джазгъан).

Устаз: Кёремисиз, сабийле, къаллай бир зат джазгъандыла, джыйгъандыла сизни кибик сабийле! Сиз да Ленинни юсюнден кёб окъургъа, джангы хапарла джазаргъа керексиз.

VII. Этилген ишлени юсюнден ушакъ.

Хубийланы Осман

ТЕНГЛЕ

Дерсни темасы: «Тенгле». (1 — 2 кесеги. Хубийланы Осман).

Дерсни мураты: Сабийлени Ата джуртха скоймекликлерин ёсдюрюу, кесгин окъуу.

Дерсде окъуу керекле: диафильм, иллюстрацияла (сабийлени къоллары бла этилген).

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Классха соруула:

1) Юйге берилген ишден ангыламагъаныгъыз болгъанмыды?

2) Не берилген эди?

Сохта: Юйге Къобанланы Ахматны «Ол аджалны хорлагъанды» деген назмусун азбар этерге. «Ленинизмди халкъны къарнаш шохлукъда джашатхан» деген темагъа хапар къураб келирге.

Устаз: 1) Ким айтыр назмуну азбар? (Сабийле кесгин окъуйдула).

2) Владимир Ильич Ленинни сабий джылларыны юсюнден сен не билесе?

3) Владимир Ильич Ленинни юсюнден сен къаллай китабла окъугъанса?

4) «Ленинизмди халкъны къарнаш шохлукъда джашатхан» деген теманы ким ачыкълар? (Сабийле джарашдырыб, толу джууаб береди, устаз алагъа разылыгъын билдиреди).

5) Къобанланы Ахмат «Таулада» деген назмудан ачыкълайды?

6) Башха назмула билемисиз таулары юсюнден? (Сабийле талай назму, джыр айтадыла).

II. Юй ишге багъа бериу, оюм этиу.

III. Джангы дерс. Биз бюгюн Хубийланы Османни «Тенгле» деген хапарын окъурукъбуз. «Тенгле» деб нек аталгъанды хапаргъа? Ол не заманда джазылгъанды?

1) Устаз «Тенгле» деген хапарны кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады.

2) Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу.

Устаз: Совет аскерчиле бла партизанла бир индетде джаугъа къаршчы къалай кюрешгенлерин айтыгъыз. (Сабийле устазны болушлугъу бла джууабла хазырлайдыла).

IV. Юйге иш.

1) 4-чю бетни окъуб, хапарын айтыргъа фразеологизмлени табыб, тетрадлагъа джазаргъа. 2) Эки-юч къарыусуз сабийге энчи ишле бериу (карточкала).

Сёз ючюн: 1) Белгилеуле деб къаллай сёзлеге айтадыла?

2) Тенглешдириуле деб къаллай сёзлеге айтадыла?

«Ёхтем Кавказ, салам айтама санга,
Тюрлю-тюрлю мийик, ариу таулагъа!
Узакъ джерден кслиб, къонакъ болуучу,
Кёк булутла юйюрсюнюб къонуучу.

(Белгилеулени таб.)

V. Текст бла ишлеу.

1) Фразеологизмле къаллай сёзледиле?

2) Тилде сёзле бир-бири бла къалай байланыб келедиле?

— Тилде сёзле бир-бири бла байланыб келедиле. Сёзлени бир къауум байланыулары эркинди, бир къауум байланыулары уа эркин тюлдю. Керекли магъананы бермейдиле. Аллай сёзтутушлагъа айырылыргъа болмагъан сёзтутушла дейдиле — фразеологизмле. Сёз ючюн: «Бу ишден мен къол джуугъанма».

Устаз: Ким айтыр: омонимле, антонимле, синонимле къаллай сёзледиле?

Сохта: Джазылгъанлары бла эштилгенлери бирча болуб, магъаналары башха болгъан сёзлеге омонимле дейдиле. Сёз ючюн, кёк, кюн, буз, аз, дженг. Кёк чууакъды, булутсузду; ГДР-ни сабийлери кёк галстукла джюрютедиле, д. а. к.

3) Тилни суратлау мадарларын къайтарыу.

(Текст бла ишлеген заманда талай зат эсге тюшюрюледи).

Устаз: Сабийле, биз кёб затланы эсге тюшюрдюк. Бюгюн къайтаргъаныбызны эсде тутугъуз. Назмула, хапарла, джырла окъугъан заманда была бизге бек керекдиле. Артыкъсыз да сочинение джазгъан заманда.

4) Китабланы ачыб, сабийле энчи ишлейдиле текст бла сёзлюк ишле бардырадыла.

* * *

Дерсни темасы: «Тенгле». (Экинчи кесеги. Хубийланы Осман).

Дерсни мураты: кесгин окъуу, сабийлени текст бла ишлерге юретиу.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, таблица. Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Соруула классха:

Юйге берилген дерсде ангыламагъаныгъыз болгъанмыды?

Не берилген эди? (Сохта толу джууаб береди).

Устаз:

1) Ким айтыр джарашдырыб 1-чи кесегини хапарын?

а) Джарашдырыб хапарын айтадыла, соруулагъа джууаб береди.

2) Бу юзюкде къалайын, кимни бек джаратханса?
б) сабийле суйген эпизодларыны хапарын айтадыла.

Сохта: Мен Борисни адамлыгъын джаратама. «Тенг болсанг, тенг бол, тенг болмасанг, кенг бол» дегенча, Борис Заурну къыйынлыкъда атмады, Заур а атыб кетген эди Борисни.

Устаз: Адам къыйынлыкъ да кёрюр, зауукълукъ да кёрюр, алай а тенгин атмазгъа керекди. «Ёлжук эсенг да, тенгинги къутхар», деб нарт сёз барды. «Ёлжумге джетсенг да, тенгинги сакъла» дейдиле. Джашауда тенги болмагъан иги тюлдю.

Устаз: Бюгюн биз Хубийланы Османни «Тенгле» деген хапарыны 2-чи кесегин окъурукъбуз.

1) Устаз хапарны кесгин окъуйду.

2) Хар окъулгъан кесегине ат атайдыла, эсде план саладыла.

II. Энчи иш. Сабийле ичлеринден окъуйдула, суйген джерлеринден хапарын айтыргъа хазырланадыла. (Устаз алагъа заман береди).

III. Этилген ишни тинтиу.

Устаз: Ким айтыр джаратхан джерини хапарын?

Сохта: Мен Борис Заурну джараларын байлагъан эпизодну джаратдым. Борис Заургъа суучукъ табыб ичирди.

Борис Заурну къыйынлыкъда атмады, джанын сау къалдырды. Иги тенгден иги джокъду. Иги адамны тенги да бир, къарнашы да бир, джаны да бир.

Устаз: Энди уа ким айтыр, къалайын джаратдыгъыз?

Сохта: Мен хапарыма «Адам къатында адам ёлмейди» деб атагъанма. Заур Борисни ёлдю деб, къоюб кетгенликге, Борис сау болуб, Заургъа тюбейди. Заур да ёлгенни джолунда болады. Алай а Борис андан айырылмады. Борис Заурну сёзлерин эшитирге унамайды. Тенгин къыйынлыкъда атхан адам адам тюлдю.

IV. Джангы дерсни бегитиу.

Устаз: Бюгюн Хубийланы Османни «Тенгле» деген хапарын окъудукъ, сюзюк. Сиз энтда юйде аллындан артына дери окъугъуз. Юйге берилген дерсни кереклисича толтуругъуз.

V. Юйге иш. «Борис бла Заурну сыфатлары» деген темагъа сочинение джазыб келирге.

VI. Соруула бла иш:

1) Совет аскерчиле бла партизанла бир иннетде джаугъа къаршчы болуб къалай кюрешгендиле?

2) Къангада джазылгъан сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз: берч, тынкайыб, сюнгю, тыбыр ташча, алгъасаб.

3) Этилген ишни тинтиу, багъа бериу.

VII. Карточкала бла ишлеу.

VIII. Ётген дерсни къайтарыу, багъа бериу.

Лайпанланы Хамид

МАМУРАЧ

Лайпанланы Оразны джашы Хамид 1910 джыл Тёбен Тебердиде кеси къыйыны бла джашагъан кюдегиде туугъанды. 1932 джылдан бери КПСС-ни члениди. История илмуланы кандидатыды. КПСС-ни Къарачай, Къарачай-Черкес обкомларында секретарь, бёлюмню тамадасы, Къарачай-Черкес кърал пединститутну ректору болуб ишлей келгенди. Арт джыллада Москвада институтну доценти болуб ишлейди. Уллу Ата джурт къазауатны заманында партизан отрядда болгъанды. Къызыл джулдуз, «Хурмет белгиси» орденле, талай медал бла саугъаланганды.

Къарачай халкъны историясын, этнографиясын джазыуда, аууз халкъ чыгъармаланы джыйыу бла басмалауда къыйыны уллуду. 1930 джыллада ол Къарачай илму-излем институтда ишлегенди, халкъ джырланы, джомакъланы, нарт сёзлени джыйыуда, сюзюуде, басмалауда кёб къыйын къошханды. 1940 джыл чыкыгъан «Къарачай фольклор», «Эски халкъ джырла» деген китабланы джарашдыругъа къошулгъанды.

1957 джыл, Лайпан улу джарашдырыб, Фрунзеде орус тилде «Карачаевские и балкарские сказки» деген китаб чыкыгъанды. 1958 джыл, Хамид джарашдырыб, «Эски къарачай-малкъар халкъ джырла» деген китаб чыкыгъанды.

1957 джыл аны «К истории карачаевцев и балкарцев» деген китабында ол халкъны историясын ачыкълауда фольклор чыгъармала бла хайырланады.

Хамид очеркле, хапарла джазады. Суратлау литературадан аны биринчи китабы — «Джулдузчукъ» — 1965 джыл чыкыгъанды. Анда сабий хапарла басмалангандыла. 1958 джыл чыкыгъан «Эгизле» деген

китабында «Неден да багъалы», «Таулу къыз», «Эгизле», «Къызчыкъ», «Орундукъчукъ» деген хапарланы басмалагъанды.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Лайпанланы Хамид*. Джулдузчукъ. Черкесск, 1965.
2. *Лайпанланы Хамид*. Эгизле. Черкесск. 1968.
3. Таулуну тангы. Черкесск, 1978.

* * *

Дерсни темасы: «Мамурач» (Лайпанланы Хамид).

Дерсни мураты: кесгин окъуу, текст бла иш-лерге юретиу.

Дерсде окъуу керекле: эпидиаскоп, джаныуарланы суратлары.

1. Джангы дерс.

1) Устазны ушагъы (авторну юсюнден).

2) Устаз кесгин окъуйду, сабийле ичлеринден окъуйдула устазны ызындан.

Устаз сёзлюк ишге эс бёледи. (Къангада джазылыб, джабыу бла джабылыб турадыла талай сёз, сёзту-тушла).

3) Къангада джазылгъан сёзледе фразеологизмле-ни табыгъыз.

Ёшюн уруш этерге —

Мурукку этерге —

Илгиздик болургъа —

Арсар болургъа —

Аягъы басханны кёзю танымай —

Мукъут болуб —

Къууанч тыбырлы болуб —

Къан джаугъанды —

Думп болургъа —

Былагъа къаллай сёзле дерге боллукъду?

Сёзле: чаукала, кюрке, джалкъа, кютю, арсар болургъа, гынттылы.

* * *

Эсгертиу. Бешинчи классны программасында кёргюзюлген талай темагъа дерслени юлгюлю планлары берилмей къалгъанды. Аланы устаз кеси джарашдырады.

БАШЛАРЫ

Ал сѣз	3
Ана литература	8
I четвърть	8
II четвърть	11
III четвърть	13
IV четвърть	15
Ана тил. <i>Биджиланы Асхат</i>	18
Аууз халкъ творчество	25
Джомакъла	26
Фольклор темалагъа джазыл- гъан чыгъармала	40
Кто больше?	45
Къайсы уллуду? <i>Байкъулланы Даут</i>	49
Шохайчыкъла. <i>Хубийланы Магомет</i>	52
Нарт сѣзле	54
Джангы джомакъла. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	65
Мен кимме? <i>Хубийланы Осман</i>	69
Сабийлеге къонакъгъа келгендиле джомакъла. <i>Джаубаланы Хусей</i>	74
Бай бла джарлы. <i>Ергенланы Азрет</i>	79
Бекмырзаны джашауу. <i>Байкъулланы Даут</i>	85
Къуугъун. <i>Къобанланы Дагир</i>	92
Унну пуду. <i>Шогенцуков Алий</i>	96
Бизни таула. <i>Бостанланы Хасан</i>	102
Октябргъа. <i>Байкъулланы</i> <i>Абдул-Керим</i>	109
Алтын къач. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	113

Къыш. Боран. Виджиланы Асхат	115
Ленин джашагъан юйде.	
<i>Байрамукъланы Халимат</i>	118
Ленинни джашы. <i>Тхайцухов</i>	
<i>Бемурза</i>	126
Ол аджалны хорлагъанды.	
<i>Къобанланы Ахмат</i>	130
Тенгле. <i>Хубийланы Осман</i>	135
Мамурач. <i>Лайпанланы Хамид</i>	139

*Хубиев Магомет Ахъяевич
Хубиева Клара Гыккаевна*

**МЕТОДИЧЕСКОЕ РУКОВОДСТВО
К УЧЕБНИКУ ПО ЛИТЕРАТУРЕ
ДЛЯ 5 КЛАССА**

на карачаевском языке

Издание второе

Редактор *А. Д. Баучиев*
Тех. редакторы *Н. С. Прыткова, М. Г. Климовская*
Корректор *Л. Х. Бытдаева*

ИБ № 2461

Сдано в набор 18.11.89.

Подписано в печать 17.02.90. ВУ 41015. Формат 84×108^{1/32}
Бумага офсетная № 2. Гарнитура школьная. Печать высокая.
Усл. п. л. 7,6. Уч.-изд. л. 7,5. Усл. кр.-отт. 7,7.
Заказ № 5899. Тираж 600 экз. Цена 20 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесское областное полиграфобъединение
г. Черкесск, Первомайская, 47.

